

124
6

अथ
शादीरक मीमांसा भाष्यम्
श्रीशङ्कराचार्यप्रणीतम्

Shādir Karmā Mānsa
Bhāṣyam

येतान्यथावयमनुमास्यामहे। यथानाप्रतिष्ठादोषोभविष्यति। नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुं। मेतदपि हि
 तर्कानामप्रतिष्ठितत्वं तर्कौ वयं वस्थाप्यते केषांश्चित् तर्कानामप्रतिष्ठितत्वं दर्शने। नान्येषामपि तज्जातीयकानांमप्रतिष्ठित
 त्वप्रकल्पनात्सर्वतर्कप्रतिष्ठायां बलोकव्यवहारे छेदप्रसंगोतीतवर्तमानाधुसौन्येन ह्यनागतेऽपि अधुनिसुखदुःखप्रसि
 परिहाराय प्रवर्तमानो लोकोदस्यते अत्यर्थं विप्रतिपत्तौ सार्थी। तानिराकरेणेन सम्यगर्थनिर्धारणं तर्कौ वयं वाक्यव
 त्तिनिरूपणरूपेण क्रियते मनु रपि वैवं मन्यते प्रत्यक्षांनुमानं वशास्त्वेव विविधागमं। अयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धि
 मस्तिप्रतेति। आर्षधर्मोपदेशं ववेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्कौ नानुसंधत्ते सधर्मं वेदनेतर इति वदुवन्तयमेव न त
 कस्यालंकारोपदप्रतिष्ठितत्वं नामैवं हि सावद्यतकपरित्यागं न निरवद्यस्तर्कः। प्रतिपत्तव्यो भवति नहि पूर्वजोरम
 रुजास्यादिति। आत्मानापि मूढन भवितव्यमिति किं विदस्ति। अमाणं तस्मान्न तर्कप्रतिष्ठानं सेष इति चेत् एरमप्यविमो
 हप्रसंगः। यद्यपि किं विदविषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलभ्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एव प्रतिष्ठितत्व
 दाषादनिर्गोस्तर्कस्य। नहीदमतिगंभीरं सावयाथात्म्यं शुक्तिनिबन्धनमागममंतरेणोत्प्रेक्षितुमपिशक्यं रूपाद्य
 सावात्मानायमर्थः प्रत्यक्षगोचरः। किं गाद्यभावात् नानुमानादीनामिति वा बोधाम। अपि वसम्यं ज्ञानान्मोक्षेति
 सर्वेषां मोक्षवादीनामभ्युपगमः। तत्र सम्यग्ज्ञानमेकरूपं वस्तु तं तत्राव एकरूपेण व्यवस्थितो योर्थः स परमार्थो

गि

लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक् ज्ञानमित्युच्यते। यथाहीरुह इति तत्रैवं सति सम्यक् ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरुपपन्नान्तर्क
ज्ञानां अन्योन्यविरोधात् सिद्धाविप्रतिपत्तिः। यद्विकेन विचारिकेण दमेव सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्पा
प्यते तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोपरेण व्युत्पाप्यत इति त्रिसिद्धलोकः। कथमेकरूपानवस्थितविषयंतर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं
अवेत्। नवप्रधानवादी तर्कविदामुक्तमिति सर्वे स्तार्किकैः परिगृहीतो यततदीयं मतं सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्ये महि
नवशक्यं तेतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिंदे शकाले न समाह उं येन तन्मतिरेकरूपे कार्यविषया सम्यक् ज्ञानमिति
ति स्यात् वेदस्य नित्यत्वे विज्ञानो सति हेतुत्वे व सति व्यवस्थितार्थविषयस्योपपत्तेः तदनेनितस्य ज्ञानस्य सम्यक् ज्ञान
तातानागतवर्तमानैः सर्वे रपितार्किकै रपद्रोउमशक्यम् अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यक् ज्ञानत्वमत्र
त्रन्यत्र सम्यक् ज्ञानत्वा नुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन व वेतनं ब्रह्म
अगतकारुणं प्रकृतिश्चेति सिद्धं ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ वैदिकस्य दर्शनस्य श्रुत्या सन्नत्वात्
रुतरतर्कनिमित्तआक्षेपावेदांतवाक्येषु सारितः सपरिहृतः। इदानीमण्वादी वादव्युपाश्रयेणापि कैश्चि मंदमभि
वेदांतवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्तआक्षेप आशंक्यते इत्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति परिगृह्यंत इति
परिग्रहाः न परिग्रहाः अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवाद निराक
बलोपेतत्वाद्देवानुसारिति अकैश्चिद्विष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादतावद्व्याप्यित्ययस्त्रर्क ४३

३

२

कारण

रणेन शिष्टैर्मनुष्यासंप्राप्तितिष्ठिः केन विदयं शोभा परिग्रहीता ये एवादि कारणं वा दास्ते पि प्रतिष्ठितया व्याख्याता
 निराकृता इष्टव्याः नृत्यं वा निराकरणकारणस्य नात्राशंकितं पुनः किं विदस्ति। उक्तं न्यमत्रापि परमगंभीरस्य जग
 त्कारणस्य लक्षितं वगासत्वेन कस्य वा प्रतिष्ठितत्वं अन्यथानुमानेन विमोक्षभागमविरोधेनैव जातीयकं निराकर
 णकारणं। नोक्तापत्तेरविभागस्येष्ट्या श्लोकवत् अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवास्ति यत्ने यद्यपि प्रकृतिप्र
 माणं स्वविषये भवति तथापि प्रमाणोत्तरेण विषयापहारेन्यपरं विबुधमहति। यथामुच्यते वा दैतर्कं पितृवि
 षयादत्यत्रा प्रतिष्ठितस्यासुधाधर्माधर्मयोः किमतो यद्येवं अत इह मयुक्तं यत्प्रमाणोत्तरं सिद्धार्थं बाधनं कृतं कथं
 पुनः प्रमाणोत्तरं प्रसिद्धोर्थः कृत्या बाध्यत इति उच्यते प्रसिद्धोर्थो नोक्तोऽपि सागो लोके भोक्ता सारीरः श्वेतनः सो
 ग्यः स द्वाहयो विषया इति यथा नोक्ता देवदत्तोऽयं ओदन इति तस्यैव विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि नोक्ता भो
 ग्यश्चावमापयेत् भोग्यं वा नोक्तं भावमापयेत् ततः योऽन्तेरेतरभावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणोनन्यत्वात् प्रसज्येत
 न वा स्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तं यथा श्रौतव्यं भोक्तो ग्ययोर्विभागो दृष्टस्तथातीतानागतयोरपि कल्प
 यितव्यं तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य नोक्तो ग्यविभागस्याभावप्रसंगादयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेन्न क
 श्चित् बोद्धेयं तं प्रतिश्रुत्या तस्या श्लोकवदिति उपपद्यते वायमस्मत्पक्षे विभाग एव लोके दृष्टत्वात् तथा हि सत्तु

ङादुरकात्मनोनन्यत्वेपितद्विकाराणां फेनवीवीतरंगबुद्बुदादीनामितरेतरविभागइतरेतरसंश्लेषादिलक्षणव्यवहारउ
 पलभ्यतेनवसमुदात्मनोनन्यत्वेपिफेनतरंगादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवतिनयेतेषामितरेतरभावापत्ताव
 पिसमुदात्मनोनन्यत्वेपिफेनतरंगादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवतिनयेतेषामितरेतरभावापत्ताव
 तियद्यपितोक्तानअज्ञानोविकारस्तत्तुष्टादेवानुप्राविशदितिस्वपुरेवाविकृतस्यकार्यानुप्रावेशेनभोक्तृत्ववपणात्
 थापिकार्यमनुप्राविष्टस्यास्फुटपाधिनिमित्तोविभागआकाशस्येवघटादुपाधिनिमित्तःइत्यतःपरमकारणात्ब्रह्मणो
 नन्यत्वेपिउपपद्यतेभोक्तृत्वोपलक्षणोविभागःसमुद्रतरंगन्यायेनेत्यक्तं॥तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः॥आक
 पगम्ययेनव्यावहारिकंभोक्तृत्वोपलक्षणंविभागस्याल्लोकयदितिपरिहारेतिहोतत्त्वयंविभागःपरमार्थतोस्ति १०
 यस्मात्तयोःकार्यकारणयोरेकन्यत्वमवगम्यतेकार्यमाकाशादिकंबुद्बुत्प्रपंचंजगत्कारणेपरंब्रह्मतस्मात्कारणात्पर
 मार्थतो नन्यत्वंव्यतिरेकेणान्तावःकार्यस्यावगम्यतेकृतःआरंभणशब्दादिभ्यःआरंभणशब्दोवादेकविज्ञानेनसर्व
 विज्ञानंअलिङ्गायदृष्टांतापेक्षायामुच्यतेयथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्यात्वायारंभणंविकारोना
 मधेयंमृत्त्रिकेत्येवसत्यंमिति एतदुक्तंभवतिएकेनमृत्पिंडेनपरमार्थतोमृदात्मनाविज्ञातेनसर्वंमृन्मयंप्रदृश
 तवोदयनादिकंमृदानमयंविशेषाद्विज्ञातंभवत्येवतोवायारंभणंविकारोनामधेयंवायैवकेवलमस्तीत्यार

अथोदिकारोपः शशर्वदुद्वर्नैतिननुवस्तुत्तेनविकारोनामकश्चिदस्तिनामधेयमात्रंहेतुदन्तंमृत्तिकेत्येवस
 त्यमित्येषास्मिन्नादृष्टांतआत्मातःतत्रप्रतादाचारंभणशब्दादृष्टांतिकेपिब्रह्मव्यतिरेकेनकार्यजातस्याभावइतिगम्य
 तेप्रुनम्यतेहोवन्मानांजनकार्यतामुक्तातेओवन्नकार्याणांतैजोवध्वयतिरेकेणोभावंअवतीति।अपागद्वेगमित्वेवारे वा ३
 भणविकारोनामधेयंतीतिरूपाणीत्येवसत्यमित्यादिनाअस्मिन्भणशब्दादिभ्यस्त्यादिशब्दादेतदात्म्यमिदं सर्वं भस्
 खं स आत्मा त च मसि।इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वमात्रं यदं सर्वं नेह नानास्ति किं बनेत्येवमादिष्ट्यात्मैकत्वप्रतिपा
 दनमसंबन्धनवातमुदाहर्तव्यं नवान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते तस्माद्यथाघटकरकाद्याकाशानामहाका
 शादनन्यत्वेयथावष्टगल्लिकोदकादीनामूखरादिभ्यो नन्यचंद्रश्च नष्टस्वरूपवास्वरूपेणानुपारथत्वादेवमस्य
 भाग्यभोक्तादिप्रपंचस्यब्रह्मव्यतिरेकेणाभावेइतिदृष्टव्यं।नत्वेनात्मकं ब्रह्म यथाहक्षोनेकशाखएवमनेकशक्तिश्च
 दृष्टिर्भक्तब्रह्मा त एकचैतन्यं नानात्वं बोधयमपि सत्यमेव यथावष्टा इत्येकचंशास्वाइतिबनानात्वं यथासमुद्रामनेक
 त्वेनतरेगात्मनानानात्वं यथावष्टा भनैकचंघटशरावाद्यात्मनानात्वं तत्रैकचंशो न शान्तिमोक्षव्यवहारः से
 त्यतिनानाचंशोननुकर्मकांशयोत्तोलिको वैदिकप्रव्यवहारः सेत्यति।एवंवष्टादिदृष्टांताअनुरूपभविष्यं
 तीतिनैवं स्यात्।नृत्तिकेयेवसत्यमितिप्रकृतिमात्रस्यदृष्टांतेसत्यत्वावधारणाद्वाकारंभणशब्देनविकारजातस्या
 न्तत्वाभिधानात् दृष्टांतिकेयेतदाम्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति वपरमकारणस्यैकस्यसत्यत्वावधारणात्स

तत् ४

आत्मातत्त्वमसि श्वेतकेतो इति वशादीरस्य ब्रह्मभावो पदं सावस्थयं प्रसिद्धं स्ये तच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्रा
तरत्र साध्यमतश्चैवं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते रज्जादिकुड्मय इव स
पीदि बुद्धीनां बाधिते वशादीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भविष्यति यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽप्यो
ब्रह्मणकस्येतददर्शयति वयं ब्रह्मस्य सर्वमात्मैवाभवे कं न कं पश्येत् इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वं दर्शितं प्रति समस्तं क्रियाकारकफ
लतत्वेण स्य व्यवहारस्याभावं नयाथे व्यवहारभावो वस्थाविशेषनिबद्धो भिधीयत इति युक्तं वक्तुं तत्त्वमसीति ब्रह्मात्म
भावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् तत्स्वरदृष्टान्तेन याच्यता भिस्त्वं धर्म्यं धनं सत्याभिस्त्वं धर्म्यं वमोक्षो दर्शयन् एकत्वं
मेवेकं पारमार्थिकं दर्शयति मिथ्याज्ञानविजृम्भितं जनानां चक्षुः सयसत्यतायां हि कथो व्यवहारो वरोपि जंतुरनृता भिस्त्वं
धर्म्यं व्यते मृत्योः समुक्तमाश्रित्य इह नानो वषश्यतीति चेददृष्टिपवदन्नेतददर्शयति न वास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष
इत्यपपद्यते सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेन न भूय पगमा दुभयसत्यतायां हि कथमेक
त्वज्ञानेन नानाचक्षानमपलुद्यत इत्यव्यते न तु कत्वेकांताभ्यपगमे नानात्वाभावात् प्रत्यक्षादीभिलौकिकानि प्रमाणा
निव्याहयेरन निविषिय बावस्थाणादिदृष्टिवपुरुषादिज्ञानानि तथाविधिप्रतिशेषं शास्त्रमपि भेदापेक्षानदभावे
व्याहयेत मोक्षशास्त्रस्यापिशिष्यशासिजादिभेदापेक्षितत्वात् दभावे व्याप्याकस्यात् कथं वा नृतेन मोक्षशास्त्रेण
प्रतिपादितस्यामेकस्य सत्यत्वमुपपद्यत इत्यत्रोच्यते नैष दोषः सर्वव्यवहाराणामेव ब्राह्मब्रह्मात्मताविज्ञा

इय Y

99

नासत्यलोपपत्तेः सुत्रमवधारणस्यैव प्राक् प्रबोधात् यावद्द्वयसत्यानैकत्वं प्रतिपत्तिर्न वत्समाणा प्रमेयफलत्वेन दशणेषु विकार
 रेषु अन्यतु बुद्धिः न कस्यचिदुत्पद्यते विकारानेव बुद्धिर्न मेयविद्यया आमीयभावेन सर्वो ज्ञः प्रतिपद्यते स्यात्ताविकार
 तस्मान्न ब्रह्मात्मता हि चावेस्य प्राक् ब्रह्मात्मता प्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारो यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जन
 स्य स्वप्ने उच्चाववाभावाभ्यस्तो निश्चितमेव प्रत्यक्षात्तिमतं न भवति प्राक् प्रबोधात्तत्र प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्का
 लेन वतित इत्येकं कथं त्वसत्येन वेदोतगास्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरूपपद्येत न हिरण्यसर्पेण दृष्टो भ्रियते नापि
 मृगतत्वाभासा पानावगाहनादि प्रयोजनं क्रियत इति नैष दोषः शंकाविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपपन्नः स्वप्न
 दर्शनावस्थस्य च सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्दुयावत्तत्र भ्रमः यद्यपि स्वप्न
 दर्शनावस्थस्य च सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमान
 तावत् न हि स्वप्नादुच्यते स्वप्नदृष्टं सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यमिथ्येति मन्यते मानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्य
 त कश्चित् एतेन स्वप्नदृष्टो वगत्य बाधने न देहमात्रात्मवादो ह्यपि तो वेदितव्यः तथावगतिः यदा कर्मसुकायेषु स्थि
 यं स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ने निदर्शन इत्यस्य न स्वप्नदर्शनेन सत्यं समृद्धेः प्रतिपत्तिर्दृश
 यति तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषु विदितेषु जातेषु न विरमिव जीविष्यतीति विद्यात् इत्येकं काथे स्वप्नाः पुरुषं
 ललसुदंतं पश्यति स एनं हति इत्यादिना तेन तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सत्यं तदतिदर्शयति

(स्य फलं
 स्य ३)

व

मिदं वैदं नो के अन्वयव्यतिरेक ऊरालानामी हरे न स्वप्न दर्शने न सा धा गमः स्वप्न ते ई हरे नात्वा धा गमः इति तथाऽकारा
दिसन्धाक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टारं नाना हरे प्रतिपत्तेः। अथिवा त्वमिदं प्रमाणमात्रे क्व स्वप्न प्रतिपादकं नातः परं किं विदा कां रूप
मस्ति। यथा हि यजेते सक्ते किं केन कथमित्याकां दते। नैवं तत्त्वमसीत् क्व किं विदन्त्यदाकां द्यमस्ति सर्वा नैक त्वविषयत्वात्
व गतेः। सति स्य न्यस्मिन् अवशिष्टमाला र्थे आकां सा स्यात् न त्वा त्मे क्व व्यतिरेके णा वसिष्ठमानो न्यो र्थो स्ति य आकां
क्षेत। न ये यमवगतिर्नो पद्यत इति शक्यं वक्तुं। न ह्यस्य विजयो इत्यादि श्रुतिभ्यो वगति साधनानां वशवणादीनां वेदानुबन्ध
नादीनां न विधानात्। न ये यमवगतिरनर्थिका त्वांतिर्वेति शक्यं वक्तुं। अविद्या निवृत्तिफलदर्शनात्। बाधकज्ञानात् तदा भावाच्चा
प्राक्त्वा त्मे क्व वा गते र व्याहृतः सर्वः सत्यादृत व्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्येवो वा मतस्मादं त्येन प्रमाणेन प्रतिपादि
ते आत्मे क्व समस्तस्य प्राचीनस्य ते दव्यवहारस्य बाधितत्वात् नानेकात्मक ब्रह्म कल्पना वक्ता शोक्तिः। ननु मृदादिदृष्टां १२
तत्र प्रणयनात् परिणामवत् ब्रह्म शास्त्रस्यासिमतं इति गम्यते परिणामिणो हि मृदादयो र्थो लोके समधिगता इति ने
त्यस्य ते सवा एष महान ज आमा ज रो मरो मृतो भयो ब्रह्म स एष नेति नेत्यात्मा सूक्ष्म मण्डित्यादिभिः सर्व विक्रिया
प्रतिषेधश्रुतिभ्यः ब्रह्मणः कूटस्थत्वात् वगमात्। न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणाम धर्मो न हितत्वं वशक्यं प्रतिपत्तुं। स्थि
तिगतिवत्स्यादिति चेन्न कूटस्थस्येति विशेषणात्। न हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनैकधर्मावयत्वं संभवति

न

कुरुष्वपि त्वं यद्ब्रूत सर्वविधिया प्रति शेषादित्यवो नाम न वयथा ब्रूण आत्मत्वदर्शनं मोक्षसाधनं एव न गदाकारप
 रिणामित्वदर्शनमपि स्वतंत्रमेकं वक्तव्यं नित्यकलायासि प्रयेते प्रमाणाभावात् कुरुष्वपि त्वं यद्ब्रूत सर्वविधिया प्रति शेषादित्यवो नाम न वयथा ब्रूण आत्मत्वदर्शनं मोक्षसाधनं एव न गदाकारप
 दरीयति शास्त्रं स एष नेति नेत्यामेत्यपक्रम्याभयं वै जूनक प्राप्नोसीत्येवं तृतीयकं तत्रैतन्निर्दिष्टं भवति ब्रह्मप्रकरणे सर्व
 धर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्प्रोयति चाफलं कुरुष्वपि त्वं यद्ब्रूत सर्वविधिया प्रति शेषादित्यवो नाम न वयथा ब्रूण आत्मत्वदर्शनं मोक्षसाधनं एव न गदाकारप
 नोपायचेनैव विभियत्यते फलवत्संनिधौ अफलं तदंगमिति नैव स्वतंत्रं फलप्राप्त्यत इति न हि परिणामवैध्विज्ञानापरि
 णावत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति फलं वक्तुं कुरुष्वपि त्वं यद्ब्रूत सर्वविधिया प्रति शेषादित्यवो नाम न वयथा ब्रूण आत्मत्वदर्शनं मोक्षसाधनं एव न गदाकारप
 व्याप्तावे ईश्वरकारणत्वं प्रतिज्ञाविरोध इति वेत्तना विद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणावेक्ष्य चोक्तं सर्वज्ञं सर्वशक्तं सर्वेश्वरं तस्मादाह त
 स्मादात्मन आकाशः स भूत इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यसुखसुप्तिस्वरूपात् सर्वज्ञा सर्वशक्तेरीश्वरसज्जगज्जनिष्ठितिलयाः
 नावेतनात् अन्यस्मादेत्येवार्थः प्रतिज्ञातो जन्माद्यस्य यत इति सा प्रतिज्ञा न ह वस्तु एव न तद्विरुद्धार्थः पुनरिहोच्यते अ
 त्यंतमात्मन एकचमद्वितीयचैव क्रवता अणुयथानोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मन ते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे त
 त्वाभ्यामभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञेश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति वृत्तिरिति स्मृत्योरसिलया
 तेनाभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः आकाशो वै नामनामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तत्र ब्रह्मेति श्रुतेर्नामरूपे व्याकर

न संप्रयोग इति ॥ ॥ सावेवोपलब्धे ॥ ॥ इत्यत्र कारणान्नन्यत्वं कार्यस्य यकारणभाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नासा
 वत घथासत्तामृदिष्ट उपलभ्यते स सुवतं पुपट उपलभ्यते न नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा न स्यो मोर
 न्यः स मोती व एवोपलभ्यते न व कुला ल साव एव उपलभ्यते स य पि नि मि स नै मि त्तिक सावेन्य चात् न न्य न्यस्य भा
 वेन्यस्योपलब्धिर्नियता द्रव्यते यथा किं भावेन्यस्येति ने य व्यते उ द्वा सिते यमौ गोपाल पटि कदि धारितस्य धर्मस्य ह
 र्पमान चात्र अथ धर्मं कया विद्वन्मुया वि शिंष्या व ई द शो धर्मो ना सत्य ग्नौ भवतीति नैव न पिक श्रि द्वा षा त द्वा वा नुर
 तां हि तु द्वि कार्य कारणयोरनन्यत्वं हेतुं वर्यं च दामो न वा सा व नि धूम यो वि द्यते सा वा श्रो पलब्धे रिति वा सू जेत
 केवलं द्वा द्वा देव कार्य कारणयोरनन्यत्वं प्रत्यहोपलब्धि सा वा श्रुतयोरनन्यत्वमित्यर्थः ॥ लवति प्रत्यहोपलब्धिः
 कार्य कारणयोरनन्यत्वं तद्यथा तं तु संतो ने पटं तं तु व्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलं स्तुतं नवः
 आता न वि ता न वंतः प्रत्यहमुपलभ्यते तथा तं तु शं रा वो सुषु त द व य वा अ न या प्रत्यहो पलब्धा लोहित शु
 क्क कृष्ण नित्रीणि रूपाणि ततो वायु मा त्र मा का त्र मा त्र वेत्यनु मेयं ततः परं ब्रू क मे वा द्वितीयं तत्र सर्वप्रमाणा
 नां निष्ठा म वो वा म ॥ ॥ स द्वा श्रु वि रस्य ॥ इत्यत्र कारणकार्यस्यानन्यत्वं यकारणं च प्रागुत्पत्तेः कारण
 मनेव कारणे स वमवर को ली नस्य कार्यस्य क्रयते स देव सोम्ये दमग्र आसी दात्मा वा इदमेक एवाग्र आ

सौत्यादिदिदेश इह गृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्याच्च यद्यदात्मना यत्र न वर्तते तेन तद्वत्ततः उत्पद्यते । यथासिक्ताभ्यन्ते तत्तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वा दुसन्नमपि अनन्यदेवकारणा कार्यमित्यवगम्यते यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषुकत्वे पुसत्वं न व्यभिचरति एवं कार्यमपि त्रिषुकत्वे पुसत्वं न व्यभिचरति एकैः पुनः सत्त्वमनोर्णन्यत्वं कारणं कार्यस्य ॥
॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्तन्वर्मातिरेकवाक्यशेषात् ॥ ॥ ननु कुर्विदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदेशातिशयः । अतस्त्वेवमग्र आसीदिति असदा इदमग्र आसीदिति च तस्मादसद्व्यपदेशान्ने प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सचमिति चेन्न । निति नूनमनन्त्यमत्यन्तासत्त्वातिशयेन प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्दुर्माद्व्याकृतनामरूपत्वं वर्मातिरेकेन धर्मातिरेकायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सतएव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य कथमेतद्वगम्यते । वाक्यशेषाच्च दुपक्रमे संदिग्धार्थवाक्ये तच्छेषान्तिश्रियते इह वता वेदसदेवेदमग्र आसीदित्यसद्व्यपदेशेनोपक्रमे सिद्धिर्लभ्यते । तदेव पुनः तच्छेषेन परावृत्त्यसद्व्यपदेशविशिष्टादसदासीदिति असत्तत्त्वपर्यायपरकालासे बंधादासीत्तदनुपपत्तेश्च असदा इदमग्र आसीदित्यत्रापि तदासानं स्वयमकुरुतेति वाक्यशेषाणां प्रागुत्पत्तासत्त्वतस्माच्चर्मातिरेके वायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य नामरूपव्याकृतत्वं स्तुतसद्व्यपदेशात्तदेवेति चेन्न । अतः प्रागुत्पत्त्यव्यकरणादसद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशे ॥ ॥ युक्तेः शब्दांतराच्च ॥ ॥ युक्तेः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणं

५

५२

शेष वि ३

स्वगम्यते शशंतराव कस्तिस्त्वावद्वर्ष्यते दधिघटस्वकायार्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि हीरमृत्तिका सुवर्णादीनि
 उपादीयमानानि लोके दृश्यते न दध्यर्थिभिर्मृत्तिका पादीयते न दध्यर्थिभिर्हीरमृत्तिका एव नोपपद्यते अविशिष्टे हि
 आगुप्त्यन्ते सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् हीरादेव दध्यत्ययते न मृत्तिकायाः मृत्तिकाया एव न दध्यतु सद्यते न हीरादथा विशि
 ष्टप्रागमसत्त्वे हीर एव दध्यः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायामेव दध्यत्यय कश्चिदतिशयो न हीर इत्यर्थे तस्यैति त्रयवलाया
 गवत्प्राया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च शक्तिश्च कारणस्य कार्यनिष्ठमार्थिके लक्ष्यमानानान्यासतीका
 यं नियते दसत्त्वाविशेषादव्यत्वाविशेषाच्च तस्मात्कारणस्यासत्त्वाशक्तिः शक्तेश्चात्मन्तरे कार्ये अपि वकार्यकारणयो
 रव्यगुणादीनां वाच्यमहिषवदुदबुध्यमाना तादात्म्यमाभ्युपगम्य समवायक कल्पनाया मपि समवायस्य समवायि
 निःसंबन्धे अभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यसंबन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्था प्रसंगो न भव्यमाने बाधिते दप्रसंगोप
 समवायस्य संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरसंबन्धसंबन्धे तसंयोगोपित हि स्वयंसंबन्धरूपत्वादनपेक्षैव समवायं
 संबन्धेन तादात्म्यप्रतीतेस्तद्व्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यं कार्यवकार्यमवयविद्व्यंकारपेक्षवयवद्वये
 पुवर्तमानं न तैर्किं समस्तेषु अवयवेषु वर्तते तैर्प्रत्यवयवयदिताव समस्तेषु वर्तते ततो वयव्यनुपलब्धिः प्रसज्य
 त समस्तावयवसंनिर्कर्षस्याशक्यत्वात् तत्तद्विषयं समस्तेषु अवयवेषु वर्तमानं व्यस्तावयग्रहणे न गृह्यते अथा

अतो
 वि५

ययवराः समस्तेषु वर्तते तदा धारंभकवयव्यभिरे कणावयविनोवयवाः कत्येरन् धैरारंभकेष्ववयवेष्ववयवशोवयवीन
तैतकोशावयवव्यभिरेतैस्त्वयवैरसिः कोशं व्याप्नोति अनवस्थाने वं प्रसज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्तते धिक् अन्येषामन्येषा
मवयवानां कल्पनीयत्वात् अथ प्रसवयवं वर्तते तदेकत्र व्यापारे न्यत्रा व्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः स्त्रुष्टो सस्ति धीपमा
नः तददरेव पाटलिपुत्रे पिसिनिधीयेत युगपदने चैतौ अनेकत्वं प्रसंगः स्यात् देवदत्तपक्षे दत्तयो रिवस्तु घृपाटलि
पुत्रनिवासी नोऽगो चादिवत्प्रत्येकपरिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा प्रतीत्यभावात् यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकपरिसमाप्ते
वयनीभ्याद्यथा गोत्वं प्रतीत्यक्तिप्रत्यभंगत्वं तद्वमवा यव्यभिप्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत न वै वं नियतं गृह्यते प्रत्येकपर
िसमाप्तेऽवयविनः कार्येणाधिकारात् तस्यैकवाक्यं गेणापि स्तनकां यी कुर्यादुरसावएष कार्यं कुर्यान्नैव दृश्यते १५
उत्पत्तेर्यकार्यस्यासत्वे उत्पत्तिरकर्तृकानि शक्तिः कावस्थात् उत्पत्तिर्नाम क्रियामास कर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादि
वक्रियुत्तनामस्यादकर्तृकानेति विप्रतिषिध्यते च दृश्योत्पत्तिरुच्यमानानप्यदकर्तृकार्कितत्वं न्यकर्तृकैतिकल्प्य
स्यात् त्वया कपालादीनां उत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत तथा वसतिष्यत् उत्पद्यत इत्युक्ते कुलादिनां निकाय
णान्कल्प्यते इत्युक्ते स्यात् न बलोकैष्येतोत्पत्तौ कुलादीनामुत्पद्यमानता प्रतीयेते उत्पन्नता प्रतीयेते अथ स्वका
रणसत्ता संबंध एवोत्पत्तिरन्मलाभश्च कार्यस्येति चेत् कथमलब्धौ भवं संवध्येतेति वक्तव्यं सतो हि द्वयोः संबंधः सं

भवति न स दसतोर सतो को अभावस्य निरूपयत्वात् प्रागुपतेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं सतो हिलोके च मृदादीनां म
 र्यादादृष्टानां भावस्य न हि वंध्यापुत्रो गजावभव प्राकृष्टं धर्मणो विषे कास्तिरेवं जातीयकेन मर्यादाकरणेन निरूपयत्वावं
 ध्यापुत्रो वा त्वेवं भवति भविष्यतीति वा धिप्राप्यते यदि च वंध्यापुत्रः कारकव्यापाराद्धर्मो भविष्यति ततश्च उपापस्य च
 कार्यो भावोपिकारकव्यापाराद्धर्मो भविष्यतीति वंध्यापुत्रस्य कार्यो भावस्य वा भावत्वविशेषाद्यथा वंध्यापुत्रः
 कारकव्यापाराद्धर्मो भविष्यति एवं कार्यो भावोपिकारकव्यापाराद्धर्मो भविष्यतीति न चैवं सति कारकव्यापारो न भवति
 प्रसज्येत यथैव हि प्राकृष्टं सिद्धत्वात् कारणस्वरूपसिद्धयेन कश्चिद्वा प्रियते एवैव सिद्धत्वात् तदनन्वयत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्धिः प्राकृष्टं
 येषां न कश्चिद्वा प्रियेत व्याप्रियेत नातः कारकव्यापारार्थकत्वात् न न्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति नैष दोषः अपतः कार्यो
 कारेण कारणं व्यक्त्वा प्रयतः कारकव्यापारस्यार्थकत्वं नुपपद्यते। कार्यो कारोपिकारणस्यात्म्यत्वं त एव भवनात्म्यत्वं तस्याना
 रस्य चादित्यभारिणानवविशेषदर्शनेन मात्रेण वक्ष्यन्त्यसंभवति न हि देवदत्तः संकोविहस्तपादः असादितरुस्तपादश्च विशेषे
 ण दृश्यमानो वक्ष्यन्त्येव गच्छति स एवैति प्रत्यक्षिज्ञानात् तस्याप्रीदं न मनोः कस्यैश्चानां पित्रादीनां न वस्तुन्यत्वं भवति मम पि
 ताममन्वाताममपुत्र इति प्रत्यक्षिज्ञानाज्ज्ञानोच्छेदानंतरितत्वात् त्वं भुक्तं नान्यत्रेति चेन्न सीरादीनामपि दृष्ट्या कारसा
 स्थानस्य प्रत्यक्षोच्छेददृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयवयवोत्तरोपवितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनीयो व
 शात् पत्तो जम्भसंज्ञातेषामेवावयवानामप्यवयवसो ददर्शनापत्ता नुच्छेदसंज्ञातिरेकं गजान्मोच्छेदांतरितत्वेन चोदसतः स

सतश्चासत्वापत्तिः २

न ग २

त्वापत्तिः। तथा सति गर्भवासिन उक्तान् शायिनश्च ते दप्रसंगस्तथा बाल्ययौवनस्थविरेष्वपि तैदप्रसंगः पित्रादिव्यवहारलोप
प्रसंगश्चैतेन क्षणवैक्यः प्रतिवक्षितव्यः। यस्य पुनः प्रागुक्त्यैरसं कार्ये नस्य निर्विषयः कारकव्य। पारस्यादभावस्य विषयत्वा
नुपपत्तेरकारादननप्रयोजनं शक्यं नकाराद्युपपत्तिवत्समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न न्यायि
षयेण कारकव्यापारे लान्यनिश्चयेति प्रसंगाल्लसमेवाधिकारणस्यैवाभातिशयः कार्यमिति चेन्न न सं कार्यत्वापत्तेस्तस्मा
त्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि रूपादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभंत इति नकारणादन्यत्कार्ये वर्धतेनापि त्रिकं कल्प
यितुं तथा बगलकारणमेवात्या कार्यान्तेन कार्याकारेण चैव सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। एवं कर्तुं कार्यस्य प्रा
गुत्पत्तेः सच मनन्यत्वं कारणान्तरादवगम्यते शब्दांतराच्चैतदवगम्यते। सर्वत्र चैव सद्यपदेक्षितः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततो न्यः
सद्यपदेक्षितः शब्दः शब्दांतरं सदेव सोम्येदमग्र आसीदकमेवाद्वितीयमित्यादि। तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति तास
पदोपपत्तिप्यकथमसतः सज्जायेतेत्याक्षिप्य सप्तैव सोम्येदमग्र आसीदित्यवधारयति। तत्रेदं शब्दवाचास्य कार्यस्य
प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः। यदि तु प्रागुत्पत्तेरसंका
र्यस्यात्यश्रित्यत्वं कारणे समवेयात्तदन्यकारणात्सामवेयात्तत्र येनायतनं भवतीति इयं प्रविज्ञापीड्येत सचान
न्यत्वावगतेः स्थितं प्रतिशस्त्रमर्थ्यते ॥ परवक्ष्ये ॥ यथाच सर्ववैधितः पदो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पठः किं वा इवमिति स एव

१६

श्रुतं २

न्यत्र २

असदितोयसंवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणे ताभिव्यक्तो गृह्यते। यथा वसंवेष्टनसमये पट इति गृह्यते माणोपिन विंशति
ष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विंशत्या यामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपा द्रव्यो यं भिन्नः पट इति एवं तं वा
दिकारणावच्छेपटादिका यामस्य एव सत्तु रीवे मक्र विंदादिकारकव्यवहाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते तः संवेष्टितपट प्रसा
रितपट न्याये नैवानन्यकार्यमित्यर्थः॥ यथा व प्राणादि॥ यथा व लोके प्राणादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कार
णमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवितमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते ना कुं व न प्रसारणादिकं कार्यं तत्र तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु उ
वनादधिकं मा कुं व न प्रसारणादिकं मपि कार्यं तत्र निर्वर्त्यते न न व प्राणभेदनां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावावि
रोधात्। एवं कार्यस्य कारणादन्यत्वं अतश्च कश्चन जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वावसिद्धेः प्राप्तेः श्रोती प्रतिसाये तां कृतं
अतः सवति अमर्तमते अविज्ञातं विज्ञातमिति इतरव्यपदेशाद्विनाकरणादि दोषप्रसक्तिः॥ अन्यथा पुनश्चेतनकारण
नादध्याक्षिप्यते। नेतनाहि प्रक्रियायामाश्रित्य प्राणावाहिताकरणादि दोषाः प्रसज्यन्ते। कुतः। इतरव्यपदेशादितरस्य शारी
रस्य ब्रह्मामचं व्यपदिशति स आत्मा तच्च मसि चेतके तो इति प्रतिबोधनात्। इतरस्य ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति।
तस्मिन् प्रातदेवानुभावितादिति। स्मृते वा विस्तृतस्य ब्रह्मणः कार्यं प्रवेशो न शारीरात्मत्वं प्रदर्शनादनेन जीवेनात्मनानु
प्रविश्य नाम रूपे व्याकरणातिवपरादेव ता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशतीति ब्रह्मणा भिन्नः शारीर इति दर्शयति।

यो ४

द्युत ३

न

त

तस्माद्यत्तु ब्रह्मणः स्वपृथ्वंतच्छारीरस्येवेत्यतः स्वतंत्रः कर्त्ता संहितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात् न हितं जन्म जरा मरण रोगा
द्यनेकानर्थजातं न हि कश्चिदपरतं शोचं च नागारमात्मनः कृत्वा नु प्रविशति न च स्वयमत्यंतनिर्मलः सन्नत्यंतमलिनंदे
हमात्मत्वेनोपेयात् कृतमपि कथं विदुः स्वकरं तद्विद्यया पठेत्स्यात् सुखकरं चोपाददीत स्मरेच्च मयेदं जगद्विषयं विविजं
रचितमिति सर्वो हिलोकः स्पष्टं कार्यं च चास्मरति मयेदं कृतमिति यथा वमायावी स्वयं प्रसारितो माया भिद्यमानाया स
नेवोपसंहरति एवं शारीरोपी मांश्चष्टि मुपसंहरति स्वयमपि तावच्छारीरं शारीरो न शक्नोत्यमाया सेनोपसंहरं एवं हि
तक्रियां प्रदर्शनादन्याया वैनायकियेति मन्यंते ॥ अधिकं तु जेदनिर्देशात् ॥ लुराद्यः पक्षं वा वर्त्तयति यः सर्वसं
वशं किञ्चन नित्यमुक्तमुक्तस्वसावं शारीरादधिकं मन्यत इयं जगतः स्वपृथ्वीमानेतस्मिन् हिताकरणादयो दोषा अप्स
ज्यंते न हितस्य हितं किंचित्कर्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यमस्ति नित्यमुक्तत्वात् न वतस्वज्ञानप्रतिबन्धशक्तिप्रतिब १५७
धो वा कश्चिदप्यस्ति सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वात् शारीरस्त्वेवं विधस्तस्मिन् असंज्यंते हिताकरणादयो दोषा न तु तंवयं
जगतः स्वसारं कुम्भः कुत एतत्तु जेदनिर्देशात् अर्थाभावात् अरे द्रष्टव्याः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः सो न्वेष्टव्यः स
विनिश्चासितव्यः सता सोम्यतदा संपन्नो भवेति शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाक्यं उच्यते एवं जातीयकः कर्त्तृकमर्हितं
दनिर्देशो जावादधिकं ब्रह्मनिर्दिशति न च जेदनिर्देशोऽपि दर्शितः तत्त्वमसीत्येवं जातीयकः कथं भेदात्तदो विरुद्धो

त ३

संभवेतां नैष दोषः। आकाशवराकारान्यायेनोत्पद्यसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात्। अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवं ज्ञातीय
केनाभेदनिर्देशो नाभेदः प्रनिबोधितो भवत्यपगतं भवति न दानं भिन्नसंसारित्वे बलं स्वपृथक् समस्तस्य मिथ्याज्ञानविभू-
षितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधित्वात् तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः। अविद्याप्रत्यक्षपक्षेऽपि
तन्नामरूपकृतकार्यकरणसंवातोपाधिविवेककृता हि त्रौतिर्हिताकरणादिलक्षणसंसारो ननु परमार्थतोस्तीत्यस्य हृदयो रा-
मात्रममरणखेदनाशेदनाद्यभिमानवदबाधिते बुद्धे रव्यवहारे सो नैष्टव्य इत्येवं ज्ञातीयकेन भेदनिर्देशो नावगम्यमानं बल-
लोधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुद्धि॥ ॥ अश्मादिचक्षुस्तदनुपपत्तिः॥ यथा च लोके पृथिवीक्षसामान्यान्वितानाम-
प्यश्मनीके विन्महाह्मणयो वज्रवैदुर्यादयो न्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकांतादयो न्ये ग्रहाणाः स्वर्गसिद्धोपणापाषाणादय-
नेकविधैर्विच्यं दृश्यते यथा वै कृष्णपृथिवी वायुपात्रयाणामपि बीजानां बहुविधपुष्पफलपत्रगंधरसादिवै विच्यं वंदन्ति च
पक्षादिष्वलक्ष्यते यथा वै कस्याप्यन्तस्वरसलोहितादीनि केशलोमादीनि विविधाणि कार्पाणि भवंत्येव मे कस्यापि ब्र-
ह्मणो जीवमाज्ञात् एतत्कृतं कार्यवै विच्यं नोपपद्यते। अतस्तदनुपपत्तिः। परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः। अतश्च भ्रामा-
ण्यादिकारस्य च वाच्यं भणमात्रत्वात् त्वदृश्यभाववै विच्यं नोपपद्यते॥ उपसंहारदर्शनात् नान्नेति चेत् क्षीरवह्निः।
॥ ॥ वेदनं ब्रह्मैकमहिनीयं जगत्कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते। कस्मादुपसंहारदर्शनादि हिलोके कुलालादयो

इति ३

वीर्याः ७

यदादीनां कर्तारोऽदृष्टवत्कस्तत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः संतस्तत्र कार्यकुर्वीणादृश्यंते। वस्तुवास्तव्यं त
 वाभिप्रेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्वप्नसुपपद्येत। तस्मान्न वस्तुजगत्कारणमिति चेन्नैष दोषः। यतः क्षीरव
 दव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते। यथा हिलोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधि हि सभावेन परिणमते। अनपेक्ष्य वास्तुसाधनं तथेव
 पि भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव वास्तुसाधनं औष्णादिकथमुच्यते क्षीरवद्भीति। नैव
 दोषः। स्वयमपि हि क्षीरं यो वयावती व परिणाममाजं मनुभवति एवमप्युच्यते। औष्णादिना दधित्वा वा ययदिव स्वयं दधिभाव
 शीलः। न स्यात्तौ औष्णादिनापि वलादधिभावमापद्येत। न हि वायु राकाशौ औष्णादिना वलादधिभावमापद्येत साधन
 सामग्री न तस्य पूर्णता संपद्यते। परिपूर्णशक्तिर्कंडुब्रह्म न तस्यान्येन केन विपूर्णता संपादयितव्या अतिशय भवति।
 न तस्य कार्यकरणं च विद्यते न तस्मिन्नाभ्यधिकं दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैर्विभज्यते स्वाभाविकी ज्ञानबलं चि
 यावेति तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विविजशक्तियोगाक्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते॥ देवादिर्ब्रह्मलोके॥ स्यादेतत्।
 उपपद्यते क्षीरादीनामवेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावाद्दृष्टत्वात् तदेतनाः पुनः कुलांशदयः साधन
 सामग्री मपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्ययप्रवर्तमाना दृश्यंते कथं ब्रह्मवेतनसदसहायं प्रवर्ततेति चेदं विदितं ब्रह्म। य
 धालोके देवाः पितरजपयइत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि संतोऽनपेक्ष्य किं विद्वद्वाह्यं साधनं ऐश्वर्यं वि

दधि ४

उपादानं

1

[illegible]

सावयवमभविष्यत्ततोस्यैकदेशः पर्यणस्यतैकदेशावास्थास्यतनिरवयवंतु प्रलकृतिभ्योवगम्यते। निष्कलं निष्क्रियं शान्तं
निरवयवं निरजनं। दिव्योत्पत्तिः पुरुषः सवात्स्यायंतरोत्पत्तिः। इदंमहद्भूतमनंमपारं विशानघनरूपं स एषनेतिनेत्यामास्तुल्यं
नभिक्रियाद्यास्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यस्तत्तत्रैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्परिणामप्रसक्तोत्पत्त्यामूलोद्यदः प्रसज्य
तद्व्यवहारापदेशानर्थक्यं वायनंदष्टया कार्यस्यवद्यतिरिक्तस्यवत्प्रलणोभावादज-चादिशब्दकोपस्थाप्यैतदोषपरिज्ञे
हार्जयासावयवमेवप्रलभ्यपगम्येत। तथापियोनिरवयवस्यप्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्तप्रकृत्युः। सावयवैवेवानि
त्यलप्रसंगइतिखर्वथायंपक्षोनप्यटयितुंशक्यतइत्याक्षिपति। अनेत्कृताष्टंमूलत्वात्। उदाहृतास्तपंपरिहुरतिनस्व
त्वंमस्यलैकभिरुपिदोषोस्तिनतावत्कृत्तजप्रसक्तिरस्ति कृतः कृतः। यथैवहिब्रह्मणोऽगदुत्पत्तिः प्रयत्नरूपं विकारं
तिरेकेणापिब्रह्मणोवस्थानंश्रूयते। प्रकृतिविकारयोर्भेदेनव्यपदेशात्संयं देवतैः। इतहंताहमिमास्तिस्वोदेवताअ
नेनजीवेनामनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणिति। तावानस्यमहिमाअतोऽप्यायांश्रुपुरुषः। पादोस्यविम्बात्तानि
त्रिपादस्यामृतंदिवीतिचैवंजातोपकात्तथाहृदयायतनचवचनासंसंपत्तिवचनाश्रयदिवत्कृत्तजप्रलकार्यभावेनोपयुक्तस्या
सतासोम्यतदासंपन्नोत्तवतातिसुपुष्टगतविशेषणमनुपपन्नस्यादिकृतेनप्रलणानित्यसंपन्नत्वादविकृतस्यवत्प्रलणो
सावातयेदियगोवरत्त्वप्रतिषेधात्प्रलणोविकारस्यचैदियगोवरत्त्वपक्षेस्तस्मादस्यविकृतं प्रल। नन्वनिरवयवत्

न ह्यविद्या कल्पितेन रूपेण देन सा वयं वस्तु संपद्यते ॥ न हिति मिश्र प हत न यथाने नानेक इव न द
मादिश्यमानो नैक एव भवति ॥ अविद्या कल्पितेन वना म रूपेण देन रूपेण देन व्या कृता व्या कृ

राशकोपेति श्रयमाणत्वादेव निरवयवस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वाच्च मूलं ब्रह्मराव प्रमाणकं नेंद्रियादिप्रमाणकं तत्र यथा
राशमभ्युपगम्यतयं राव श्रयमाणत्वाच्च मूलं ब्रह्मराव प्रमाणकं नेंद्रियादिप्रमाणकं तत्र यथा
भतीनां देशकालनिमित्तवैविध्यवशाच्च कृत्यो विरुद्धा नैक कार्ये विषया इत्येते ता अपि तावन्मोपदेशमन्तरेण के वळेन त
केणानगंभुंशकंते अस्य वस्तु एतावत् एतस्मादाया एतद्विषया एतत्प्रयोगेनाश्च शक्त्य इति किमु ता रित्यप्रभावस्य
अप्रमाणरूपं वैविद्या शब्देन निरूप्येत तथा हि पौराणिकाः अविद्यां ब्रह्मनुये भावानतां स्तर्केण योजयेत् प्रकृतिभ्यः परं य
त्र तदविद्यस्य लक्षणमिति तस्माच्च मूल एवातीन्द्रियां र्थयाथास्याधिगमो ननु राशेनापि न शब्देन विरुद्धो र्थः प्रत्या
प्यनुं निरवयव ब्रह्म परिणमेतेनानेव ब्रह्म मिक्षियदि निरवयव ब्रह्मस्यानेव परिणमेत रुक्म मेव वा परिणमे ता
थकेन विदूषेण परिणमेत केन विश्वधनिष्ठरूप भेदकत्वात् सा वयं वमेव प्रसज्येत क्रिया विषयेत्यभिप्राये षोडशि
नंगत्वातिनामिरात्रे षोडशिनंगत्वातीसे वं जातीयकायां विरोधप्रतीतीव विविक्त्याश्रयणं विरोधपरिहारं करणं भव २४
वतिपुरुषतंत्रत्वात् वस्तुन स्वस्मादुप्यटमेतदिति नैपरोषा विद्या कल्पितेन रूपेण देन २५ नाना रूपेण देन विद्या कल्पितेन
नापि न विरोधपरिहारः अपुरुषतंत्रत्वात् वस्तुन स्वस्मादुप्यटमेतदिति नैपरोषा विद्या कल्पितेन रूपेण देन २५ नाना रूपेण देन विद्या कल्पितेन
वयं वस्तु संपद्यते न हिति मिश्र प हत न यथाने नानेक इव न द २५ नाना रूपेण देन विद्या कल्पितेन रूपेण देन २५ नाना रूपेण देन विद्या कल्पितेन
अप्रमाणरूपं वैविद्या शब्देन निरूप्येत तथा हि पौराणिकाः अविद्यां ब्रह्मनुये भावानतां स्तर्केण योजयेत् प्रकृतिभ्यः परं य

४

तात्त्विकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वयनीयेन यद्वल्लव रिक्ता ता मा ४२

का

कस्तणेन रूपेण नैवेति सर्वं अवहारात् स्थित्वं प्रतिपद्यते। पारमार्थिकेन वरूपेण सर्वं व्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठ
 तवावधारणमात्रत्वाविशाल्यनिरवयवत्वं प्रलणः कुप्येति न वेयपरिणामकतिः परिणामप्रतिपा
 दनाथतिप्रतिपत्तौ फलानुवगमात् सर्वव्यवहारहीनप्रस्तात्मसावप्रतिपादनार्थात्वेवान्प्रतिपत्तौ फलानुवगमात् सर्वव्यवहार
 तिनेत्यामेकपक्षम्याभ्येवेजनकप्राप्तोसीतितन्मादस्मत्पक्षेन कश्चिदपि दोषप्रसंगो भिन्नः। आत्मनि वैवंविद्विवाद्याह।
 अपिनेवावविबदितव्यं कथमेकस्मिन् वृत्तणि स्वरूपानुपमर्देनानेकाकारास्ति स्थादिति। यत आत्मन्येकस्मिन्
 प्रहसि स्वरूपानुपमर्देनानेकाकारास्तिः पक्षेन तत्र स्थानरथयोगानपंथानो भवं सथारथान्त्रथयोगान्यथः स्तन्न
 स्थादिना लोकेषु देवादिषु मायायादिषु स्वरूपानुपमर्देनैव विविक्ता हस्यम्यादिसंख्योदस्यनेतथैकस्मिन् नपि वृत्त
 णि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारास्तिर्भविष्यतीति॥ ॥ स्वपक्षदोषाश्च॥ परेषामप्येष समानस्वपक्षदोषः प्रधानवादिनो
 पि हि निरवयवमपस्तिन्नशब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षस्त
 त्वापि तस्मिन् प्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्तेति निरवयवत्वात्कृपागमकोकोवा। ननु नैव तैर्निरवयवप्रधानं मभ्यपगम्य
 ते। सत्वरजस्तमांस्त्रिगुणाः तेषां साम्यावस्था प्रधानं नैरेव सावयवमिति नैवं जातीयको नैव सावयव
 त्वेन प्रसक्तो दोषः परिहर्तुं शक्यो यतो यत् सत्वरजस्तमसामयेकैकस्य समानं निरवयवत्वमेकैकमेवैतद्वयानुगृहीतं

हि २

२०

संज्ञातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वाच्च पक्षो दोषप्रसंगस्य तर्काप्रतिष्ठानासावयवत्वमेवेति चेदेवमपि अत्र
त्यक्तत्वादोषप्रसंगोपशक्त्येव कार्यवैविध्यसूत्रिताभवयवास्त्यभिप्रायस्तावन्नुवादिनोपविशिष्टास्तथानुवादिनो
प्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वादिकास्त्येन संयुज्यते तः प्रथिमानुपपत्तेरनुमात्रचप्रसंगोपेकदेशेन संयुज्येत
तथापि निरवयवत्वोभ्युपगमे कोपइति स्वपक्षे पिरसमान एष दोषः समानचोब्रनान्यतरस्मिन्नेव पक्षोऽपक्षोभ्योऽपक्ष
मिपरिहृतस्तु ब्रह्मवादिनास्वपक्षो दोषः ॥ सर्वोपेतावतदर्शनात् एकस्यापि ब्रह्मणो विविचशक्तियोगात्कपपद्यवेवि
वित्रोविकारप्रपञ्चकृतत्पुनः कथमवगम्यते विविचशक्तियुक्तं परब्रह्मेति । तदुच्यते । सर्वोपेतावतदर्शनात् । सर्वशक्ति
युक्तावपरादेव तत्त्वगत्यं कृतस्तद्दर्शनात् । तथा हि दृश्यवित्यतिः सर्वशक्तियोगोपरस्यादेवतायाः सर्वकर्मासर्वका
मः सर्वगंभः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातो वाक्यनादरः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यः सर्वज्ञः सर्वविदेतस्य वा अहो । रस्यप्र
शासनं गार्गिसूर्याश्चंद्रमस्यो विधृतौ निष्ठत इत्येवंजातीयकाः ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तं ॥ स्यादेतत् । विकरणा
परादेवतां शास्तिशास्त्रं अवलुङ्घमश्रोत्रं अवागमनद्वयेवंजातीयकं कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय त्रसव
त्तदेवाह यो हिवेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि स त आध्यात्मिककरणसंपन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रसवतो विशा
यं ते कथं वनेति नेतीति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेद्यदत्र वक्तव्यं तत्पुस्तकं

इदं चोक्तं अथ वगास्य मे वेदमतिगंभीरं परं च नैतर्कवगासं न वयं ये कस्य सामर्थ्यं इदं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति
नियमोऽस्तीति प्रविष्टिद्वयसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदस्य विद्याकल्पितरूपनेदोपन्यासेनोक्तं
वनथा वगासं अपाणि पादोऽङ्गना गृहीत्वा पर्यतुल्यं सृष्ट्वा तत्कण्डित्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति
न प्रयोजनवच्चात् ॥ अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकं च जगत्प्रतिपत्तिमखलु चेतनः परमात्मा दृग्गोचरे च विभुं सक्तं विभुतः वं वि
प्रयोजनवच्चात् प्रवृत्तीनां चेतनो हिलोके बुद्धिपूर्वकादी पुरुषः प्रवर्तमानो नमो दोषकृत्सामपि तावत्प्रवृत्तिमसि प्रयोजना
नां नुपयोगिनी मारभमाद्यो ह्येकिक्रुतगुरुतरसंभौ ॥ भवति यत्तु प्रसिध्यनुवादिनी श्रुतिर्नवा अरे सर्वस्वका
मायसर्वप्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाये सर्वप्रियं भवतीति युक्ततरसंभवे यत्र प्रवृत्तिर्यदुच्चावय प्रपंचं जगद्विबं रं वि
तव्यापदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्यावपरित्यक्तं परमात्मनः श्रूयमा
णं बाध्येत प्रयोजनभावे वा प्रवृत्त्यभावापि स्यादध्वनेतनोपि सन्तु नमो बुद्ध्या पराधादंतरेणेवात्मप्रयोजनं प्रवर्त
मानो ह्यस्तथा परमात्मापि प्रवृत्तिश्चेतनस्य चेतनं सर्वशक्तं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत तस्मादस्ति दृष्टा चेतना
वृत्तिरिति ॥ लोकवत्तु लोकावस्थं ॥ ॥ ३ ॥ शब्देनादोषपरिहरति यथा लोके कस्यचिदपि पणस्य राशौ राजा
मायस्य वाच्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनमनभि संधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः कीडा विहारे प्रभवन्ति यथा वीष्णो

सप्त
त्य

सप्रच्यासादयो नभिसंधाय बाह्यं किं विदुः प्रयोजनं स्वभावाद्देवभनं ये वमीश्वरस्यानपेक्ष्य किं विदुः प्रयोजनं तत्र स्वभावा
देवकेवलं लीला रूपा प्रवृत्तिर्न विषयति नैव श्वरस्य प्रयोजनं तत्र निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुति तोला संभति न वस्वभावंतः पर्य
नुयोक्तुं शक्यते यद्यप्यस्माकमियं जगद्दिंब विव वना गुरुतर संरंभे वा भातितथापि परमेश्वरस्य लीलये वके वके यमणी
मितशक्ति बाधदिनामलोके लीला स्वपि किं विदुः समं प्रयोजनमुत्प्रेक्षेत तथापि नैवात्र किं विदुः प्रयोजनमुत्प्रेक्षितं
शक्यते आशकामश्रुतेः नार्थं प्रवृत्तिरुन्मत्त प्रवृत्तिर्वीर्यं सृष्टि श्रुतेः सर्वज्ञ श्रुतेः श्रुतं नये यपरमार्थ विषया सृष्टि श्रुतिः
विद्या कथितनाम रूपव्यवहारगोचरं चाद्रुष्टा मभावप्रतिपादनमरत्वाद्ये तदपि न प्रस्मर्त्तव्यं वैषम्यनिर्दोष्ये न सा
पेक्षत्वात् आदिदोषयितुं न श्रुतं जगज्जमादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते रूपान्तरवतनन्यायेन प्रतिज्ञा तस्यार्थस्य दृढ
कारणनेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते कुतो वैषम्यनैर्दोष्य प्रसंगात् कांश्चिदप्यंतस्वभावज्ञः करोति हेवादीनां श्रिद
त्यंतः स्वतः जगत्पश्चादीनां श्रि नमध्यमसातो मनुष्यादीन् इत्येवं विषमां सृष्टिं निमित्तमाणस्येश्वरस्य एतज्जनस्येव
रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यविधारितस्य च लादीश्वरस्वभावविपरितोषः प्रसज्येत तथा स्वतः जनेरपि जुगुप्सितं नि
र्दोषत्वमतिक्रूरत्वं तु स्वयोगविधानात् सर्वप्रजासंहाराद्यप्रसज्येत तस्याप्येवमप्यनैर्दोष्य प्रसंगान्ते श्वरः कारणमि
त्येवं प्राप्ते भ्रमः वैषम्यनैर्दोष्येनेश्वरस्य प्रज्येतो कस्मात्सापेक्षत्वाद्यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं

व्रीहि पद्म दिव्ये मये तु तद्गता न्ये वासा धारणा नि साम ध्यानि कारणा नि भवन्ति
३ २ वमी श्रुते को देव मनुष्यादि सृष्टौ साधारणं कारणं भवति ३ ४

३

तः

नि

निगृही
तत्वं

निर्मितीत्यातामेतौ दोषेभ्यो नैर्घृण्यं न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति सापेक्षोऽस्मिन् विषयांस्तद्विनिर्माते किम्
परिहृयति चेदधीधर्मा नपेक्षत इति तद्वदामोतः सः यमान प्राणिधर्मा धर्मा ये सा विषयस्तद्विनिर्मातृत्वमस्ति
साधैश्चरस्तु पर्जन्यवदव्यः यथा हि पर्जन्योऽपि हि यवादि सृष्टौ साधारणं कारणं भवति देवमनुष्यादिवैषम्ये तत्तज्जी
वगता न्ये वासा धारणा नि तस्मिन् विनिर्माते भवति एवमिच्छरः सापेक्षत्वात् न वैषम्ये नैर्घृण्यं न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति
सापेक्षोऽस्मिन् विषयांस्तद्विनिर्माते किम्
केभ्य उन्निनीषत एष उवासाधकर्मकारयति तं यमथो निनीषत इति पुण्यो वै पुण्यं न कर्मण भवति पापः पापे नतिः
स्मृतिरपि प्राणि कर्म विशेषा पेक्षमेवैश्चर स्यान्नु गृही तत्वं दृश्यति ये यथानां प्रपद्यंते तांस्तथैव सजायहं
त्यवजातीयका ॥ न कर्म विभागादिति चेन्नानादित्वात् स देवसाम्ये दमप्रजासीदेकमेवाहितं यमिति प्राक् सृष्टे रधि
भागवधारणान्नास्तिकर्म यदपेक्षा विषयास्तद्विनिर्मातृत्वं नृत्तरकाळं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मोपेक्षं
शरीरादिविभाग इति तरेतराश्रयः प्रसज्यतातो विभागाद्ध्ये कर्मोपेक्षं ईश्वरः प्रवर्ततां नाम प्राक् विभागाद्विषय
निमित्तस्य कर्मणो भावात्तुल्ये वाद्यासृष्टिः प्राप्नोतीति चेन्नैष दोषो नादिवा संसारस्य भवेदोषो यद्यदि ना संसा
रस्यादनादौ तु संसारो बीजां कुरावद्धुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य वप्रवृत्तिर्न विरुध्यते कथं पुनरवगम्य

३ ४

५

२२

तौ नादिरेष संसार इति ॥ अत उत्तरं पठति ॥ उपपद्यते वा पलभ्यते वा उपपद्यते वा संसारस्यानादिर्ब्रह्मादिमत्वे हि संसारस्याक
 स्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारेऽतिप्रसंगो कृताभ्यागमप्रसंगश्च सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तवज्रवैषम्ये पलभ्यते हेतु
 यत्तौ न वा विद्या केवला वैषम्यकारणे मेकरूपत्वाद्वा प्रागादिस्तेष्वेवास्मादसिद्धकर्मविशालाविद्यावैषम्यकरीत्या ब्रह्मकर्मोत्तरेण
 शरीरसंभवति न च शरीरमन्तरेण कर्मसंभवो हि दुतरे तराम्ययत्तं संगो नादिचेतुर्वीर्यं कुर्यायेनोपपत्तेर्न च कश्चिदोपेतवत्क
 पलभ्यते वा संसारस्यानादिर्ब्रह्मादिमत्त्वोऽभूतौ वेदनेन जीवेनात्मनेतिसर्गप्रभुत्वे शरीरमात्मानं जीवसंशयेन न प्राण
 धारणनिमित्तेन न भित्तपन्तमादिः संसार इति दर्शयति ॥ आदिमचेतुः प्रागर्थो रित प्राणः सन्कुथं प्राणधारणनिमित्तेन जीव
 शब्देन सर्गप्रभुत्वेन लभ्येत ॥ न च धारयिष्यतीत्योभिलष्येतानागतादि संबंधादतीतः संबंधो बलवान्भवति आभिनि
 यत्वात्सूरी वंश्च सौधातायथा पूर्वमकल्पयत् इति वमंत्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावदर्शयति स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्या
 पलभ्यते न रूपमस्य हतथोपलभ्यते नो नो न वादिर्निवसं प्रतिष्ठेति ॥ पुराणे वातीता नागानां वैकल्याणां न परिमाणमस्ती
 ति स्मृतिः ॥ सर्वधर्मोपपत्तेः ॥ वेतने ब्रह्मजगत्कारणं प्रकृत्यैतौ स्मिन् न वधारिते वेदार्थे परैरूपक्षित्वा न्विलक्षण
 त्वादीन् दोषान्यहं हि हिदा वार्यः इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमादिश्रुमाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसं
 हरति यस्मादस्मिन्ब्रह्मनिर्कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वकारणधर्मा उपपद्यन्ते सर्वे हि महाभायं व

४ वि
इति ४

ब

तदुल्लेखितस्मादनेतिशंकनीयमिहमौपनिषदं दर्शयितुं शक्तिः ॥ ३० ॥ इति श्रीरक्तमिमांसाशास्त्रे शंकरसमव्याख्ये तौहितीयस्योप
 स्थपनः पाठः ॥ ३१ ॥ रचनामुपेत्य नानुमानं ॥ यद्यपीदं वेदोक्तं यानामैकं पदं निरूपयितुं प्रवृत्तं सास्त्रं न तर्कसास्त्रं तर्कवत्ताति
 मुक्तिभिः कानिचिद्वा तं साधयितुं प्रयत्नं वा प्रवृत्तं तथापि वेदोक्तवाक्यानि व्यावसायैः सम्यग्दर्शनेन प्रतिपक्षभरानि सांख्यादि
 दर्शनीनिराकरणीयानि ते दर्थः परः पादः प्रवर्तते वेदोक्तार्थनिर्णयस्य सम्यग्दर्शनाथं चोक्तं निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं क
 रंतं तद्व्याख्येति परपक्षप्रत्याख्यानादिति निनुमुमुक्षुणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शनेन निरूपणा यस्वपक्षस्थापनमेव केवलं
 कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविशेषकरेण वा ठमेवं तथापि महाजनपरिग्रहीतानि महानि सांख्यादि तं त्राणि सम्य
 ग्दर्शनी पदं न प्रवृत्तान्यपक्षभ्यभवे केषां चिन्मदमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेया नित्यं पेशा तथा यत्किं गाठ
 त्वसंभवेन निर्वृत्तं तत्तत्पितृत्वमिदं अत्रावर्तते धित्यतस्तदसारं तो पपादनाय प्रयत्नो नन्वीक्षते नीराक्षं कामाच्च नानुमाना
 पेशापतेन सर्वे व्याख्याता इति व पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिषेधः कृतः किंपुनः कृतकरणेनेति तदुच्यते सांख्यादयः स्वपक्ष
 स्थापनाय वेदोक्तवाक्यान् यथा दाहत्पस्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्यावर्तते तेषां यद्वा प्रव्यामं भासं न सम्यग्व्याख्यान
 मित्येतावरणं पूर्वत्र कृतमिह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतंत्रं तत्तत्कृतिप्रतिषेधः क्रियते इत्येव विशेषः तत्र सांख्या मन्यंते यथा यदशरा
 वादयो भेदास्तदात्मतयान्वीयमानास्तदात्मकसामान्यपूर्वकालोके दृष्टास्तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुरसुखमेव

तद्व्याख्याना ३

आचार्य २ दा. द्वितीयः प्रा.

दृष्ट्वा वा साध्याभिरुक्तानां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वं मनुमिमानस्य सत्त्वरूपस्य सामान्यसंसर्गपूर्वकत्वप्रसंगः । परिमित-
 तत्वाविशेषाकार्यकारणत्वात् सत्त्वे सा पूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति कार्यकारणभावात् साध्याभिरुक्तानां भेदानाम-
 नेतनपूर्वकत्वं शयनकल्पयितुं ॥ प्रवृत्तेश्च ॥ ॥ अरुतांतावदिपरवृत्ता तस्मिन् यथायावद्वृत्तिः साम्यावस्थानात् सत्त्वरूप-
 सत्त्वमसामंशां गिरूपावर्तिशिष्टकार्योत्तिष्ठुस्वप्रवृत्ता साधिताने तनस्य प्रवृत्तौ न सत्त्वं तत्र स्थोपपद्येत दृष्टादिघटशोभा इत्यादिषु
 नानादिमृदादयो रथादयो वास्वयमनेतनाः संतश्चेतनैः कुलात्मादिभिरुच्चादिभिर्वीनधिष्ठिता विशिष्टकार्योत्तिष्ठुस्वप्रवृत्तया
 दस्येते दृष्टादृष्टादिभिरुत्तरतः प्रवृत्तयः पपत्तेरपि हेतुना वेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । ननु वेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलं
 स्थानदृष्टां सत्यमेतत् तथापि वेतनसंयुक्तस्य रथादेरनेतनं प्रवृत्तिर्दृष्टा । ननु वेतनसंयुक्तस्य वेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं पुनर-
 न्ययुक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सत्त्वतयसंयुक्तस्य दृष्टा तस्य मेताननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सत्त्वयुक्तं उभयोः प्रस- २४
 दात्ता ननु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलं चेतनोरथादिवत्प्रत्यक्षः प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव वेतनस्य सत्त्ववृत्तिर्दृष्टा । किं पुनर-
 वेतनरथादिवैलक्षण्यं जिववदेहस्य दृष्टमिति । अतएव न प्रवृत्तौ देहे सति नादृशेनादेहस्यैव वेतनमपीति लोकायति- ३४
 काः प्रतिपन्नाः तस्मादेवेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । अतस्तिथीयते । ननु मोयस्मिन्नेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सति ननु तस्यै-
 व सासाधु वेतनात्प्रवृत्तीश्रमस्तत्तावाद्यथाकाष्ठादिव्यपाश्रयापि हाहप्रकाशादिः लक्षणाविक्रियानुपलभ्यमानापि के-

ति

वेत्ता वा तदभावे वा न ५

वेतनदर्शनात् सति ३

३

निर

निर

य २

भवतीयेतल्लोकदृष्ट्याभिदर्शितं सास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवैश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराण्युच्यते ॥ ॥ व्यतिरेकानवस्थिते श्रौपेक्ष
 लोकाः ॥ सांख्यानोत्रयोगुणाः ॥ साम्येनाविष्ठमानाः प्रधानं न तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं किं विद्वांस्यपेक्षामवस्थितमस्ति पुरुष
 स्तु दासीनामप्रवर्तको न निवर्तक इत्यतो न पेक्षप्रधानमनपेक्षं कदाचित् प्रधानं मरुदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्नपरिणमत
 इत्येतदयुक्तमप्युच्यते सर्वत्र चास्वभावशक्तित्वात्माहमायत्वात् प्रवृत्तौ न विरुध्येते ॥ ॥ अन्यत्राभावाच्च नटनादिवत् ॥ ॥
 स्यादेतद्यथा त्वणपञ्चनोदकादिनिमित्तांतरनिरपेक्षस्वभावादेव क्षीराकारेण परिणमते एवं प्रधानमपि मरुदाद्याकारेण परिण
 म्यत इति कथं न निमित्तांतरपेक्षं नटनादीति गम्यते निमित्तांतरानुपलंभात् यदि हि किं विनिमित्तमुपलभेमहि न तो यथा कामं ते
 न निमित्तेन त्वणाद्युपादाय क्षीरं संपादयेमहि न तु संपादयामहे तस्मात्स्वाभाविकत्वेन परिणीमः स्वभावात् प्रधानस्यापि स्यादि
 ति अत्रोच्यते भवेत्तद्वत्त्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामो यदि त्वणादेरपि स्यात्ताविकः परिणामो भूय गम्येत न विहास्य प
 गम्यते निमित्तांतरोपलब्धेः कथं निमित्तांतरोपलब्धिर्न्यत्राभावादेवैव ह्यप्युक्तं नटनादिक्षीरं च त्वेन प्रहीणमन दुहाद्यु
 पयुक्तं वा यदि हि निमित्तमेतस्या रथेन सरीरसंबन्धादन्यत्रापि त्वणादि क्षीरं भवेन्न वयथा कामं न रैर्न शक्यं संपादयितुं नि
 त्येतावता निनिमित्तं भवति हि किं विचार्यमानं तुषसंपाद्यं किं विदेव संपाद्यं मनुष्या अपि शक्नुवन्त्येव पवित्रे नोपायेन त्वणाद्य
 पादाक्षीरं संपादयितुं प्रभूते हि क्षीरं कायमानः प्रभूतेष्वसंधेभुं वारयंति ततश्च प्रभूतेष्वसंधेभुं लभन्ते तस्मात् नटनादिवत् स्वा
 भाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ॥ अथ पगमेयार्थाभावात् ॥ स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्थितिर्न भवति ॥ अथापि ना

नभवतः अक्षमनुरुध्यमानां स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगम्यते मतथापि दोषो नुषज्येतैव। कुतोर्थीभावत्वादि
 तावत्स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किंचिदन्यदपेक्षत इत्युच्येत ततो ययैव सहकारिको विन्नापेक्षते। एवं प्रयोजनमपि किंचि
 नापेक्षत इत्येतत् प्रधानं पुरुषस्यायं साधयितुं प्रवर्तते इतीयं प्रतिज्ञाहीयतस्य दिव्या सहकार्यवत्केवलं नापेक्षते न प्रयोज
 नमपीनितयापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्य भोगो वा स्यादपवर्गी वोत्तयेवेति भोगश्चेकीदृशो नापेक्षते। शयस्य पुरुष
 स्य भोगो भवेदनिर्मातृप्रसंगः अपवर्गश्चेत्तु जागृतिप्रवृत्तेरपवर्गी स्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रस
 त्त्या। उभयार्थताभ्युपगमे विभोक्तव्यानां प्रधानमात्राणां मानं यावदनिर्मातृप्रसंग एव। नवौ मुख्यविरत्यर्थी प्रवृत्तिर्न हि
 प्रधानस्यावेतनस्यो मुख्यसंभवति न न पुरुषस्यैव कृशसक्तिर्मग्नशक्तिवैयर्थ्यं नयति प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुष्ठेदवसगति
 त्वनुष्ठेदार्थसंसारानुष्ठेदनिर्मातृप्रसंग एव। तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्थप्रवृत्तिरित्येतदयुक्तं ॥॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्
 व्यापि ॥ स्यादेतच्च अत्रिपुरुषोदृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिः संपन्नः हीनः पंगुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृशक्तिही
 नं मंधमाधिष्ठाय प्रवर्तयति। यथा वायस्कांतोश्मास्वयेम प्रवर्तमानो ययः प्रवर्तयत्येव पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टं
 तत्र ययेन पुनः प्रत्युत्थानमवाप्यते। तथापि नैव दोषा निर्मादोस्ति। अथपेक्षतानं तावदोष आपतति। प्रधानस्य स्वतंत्रस्य
 प्रवृत्त्यभ्युपगमात् पुरुषस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात्। कथं वोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् पंगुरपि ह्यं धंवागादिभिः
 प्रवर्तयति नैवं पुरुषस्यैव कश्चिद्वर्तनं व्यापारोस्ति। निःक्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च ॥ नाप्ययस्कांतवत्संनिधिमा

३

त्रेण प्रवर्तयेत् सन्निधिनित्यत्वेन प्रवर्तितं नित्यत्वे प्रसंगात्। अयस्कां न स्यत्वा नित्यत्वं निधिरस्ति स्व व्यापारः स्वस्ति परिमार्जना
द्यपेक्षावास्यास्तीत्यनुपमन्यासः पुरुषाश्च वदिनि। तथा प्रधानस्यात्रैतन्त्यासुरूपस्य बोधासीत्यादिनी पश्येत्तयोः संबन्ध
रत्तावात्संबन्धाद्युपपत्तिः। योग्यता निमित्तसंबन्धे योग्यता नुपेक्षादनिर्मादस्य संगः। पूर्ववद्वाप्यर्थाभावो विकल्पितव्यः
न परमाद्यः स्वस्वरूपव्याप्यपमोदासीन्यमावाव्यपाश्रयं वप्रवर्तकत्वं नित्यस्य ति शायः। अंगित्वानुपपत्तेः। इतश्च न प्रधान
स्य प्रवर्तितवक्तव्यते। यद्विस्वरजस्तमसामान्यो न्यगुण प्रधानभावमुच्यते। स्यान्मन्यस्वरूपमात्रेणावस्थानसाध
धानावस्था। तस्यामवस्थायां प्रनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रनाशतया परस्य संप्रसंगाभिज्ञानानुपपत्तेः। वास्तव्यवक्तव्य
विस्तोभेपितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्यत्वादौ न स्यात्। अन्यथा निमित्तौ रक्षशक्तिवियोगात्। अथापि स्यात्
अन्यथा वयमनुमिमीमहे यथाना पमनंतरो दोषः संप्रसज्यते न ह्यनपेक्षस्वभावः कुरुक्षेत्रास्माभिर्युगा अक्षपग
म्येते प्रमाणाभावात्। कार्यवशेन नुपुणानां स्वभावो भूषणम्यते। यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोत्प
पगतं व्यस्यते। अलं गुणमिति वास्तव्यपुगमः। तस्या साध्या वस्था यामपि वैषम्योपगमयोग्या एव युगा वैदित्तं तस्य
वमपि प्रधानस्यैव शक्तिवियोगात् रजनं नुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव शक्तिमपित्वं नुमिमानः प्रतिवा
दित्वानिवर्तते। न नमेकमनेकप्रपंचस्य जगत्तदादानमिति ज्ञानवादप्रसंगात् वैषम्योपगमयोग्या अपि युगाः सा
म्यावस्थायां निमित्ताभावात् न वैषम्यं भजेर न भजमानावा निमित्ताभावा विरोधात् सर्वदेववैषम्यं भजेर निति प्र

४ वृत्त

संज्ञेनैव यमनेतरोक्षः ॥ विप्रनिषेधाद्वा समं जसं ॥ परस्परविरुद्धायां सोख्यानामभ्युपगमः क्वचित्सोदियाण्यनुक्रमे
 ति। क्वचिदेकादशकविमहत्तः तन्मात्रसर्गमुपदिशति क्वचिद्वहंकारांतथा क्वचिद्वीति ध्वनः करणानिवर्णयंतिकविदेकमिति
 प्रसिद्ध एव तु क्रमेण कारणादिन्याविरोधस्तदनुवर्तन्यावस्थत्या तस्मादसमं जसं संज्ञेनैव सोख्यानां दर्शनमिति। अत्राह ॥
 नन्यौपनिषदानामभ्युपगमं जसमेव दर्शनं तप्यतापकयोर्ज्ञातिसंतरभावानभ्युपगमादेकं हि सर्वोभयं सर्वस्य प्रपंचस्य
 कारणमभ्युपगम्यतामेकमेव वा मनोविशेषैतत्प्यतापकौ न ज्ञातिसंतरभूतावित्यभ्युपगमंतव्यं स्यात् यदि वै तौ तप्यतापकौ ए
 कस्यात्मनो विरोधो स्यातां सताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निश्चिन्त्यते इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशति। अत्र मनर्थकं
 स्यान्नलो स्यात्प्रकाशाधर्मस्य प्रदीपस्तत्त्ववत्स्येव ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां निर्मादुपपद्यते योपि जलकोविं तरंगेक
 जाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य बुद्ध्यादयो विरोधाभाविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो
 दीप्यादिसुरनिर्मादः। प्रसिद्धायां तप्यतापकयोर्ज्ञातिसंतरभावो लोके तथाप्यर्थो नार्थे शान्योन्यं सिद्धौ लक्ष्ये ते यद्य
 र्थिनः सतां न्योर्थो न स्याद्यस्यार्थो नोपदिष्यमर्थिसंज्ञतस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवत्यत्रासौ
 स्वार्थार्थिनोर्थित्वस्यादिति तथा च स्यात्पार्थार्थत्वं न स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात् न चैतदस्ति। संबन्धि शब्दो ह्येतावयवो वा
 र्थश्चेति द्वयोश्च संबन्धिजोः संबन्धस्यानैकस्यैव तस्माद्विन्नावेतावयवार्थिनो तथा नार्थानर्थेनावपि अर्थिनो नुहु

क२

तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात्। यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योर्थो
 नित्यसिद्ध एवेति ३

विषय ४

लोभः। अतिरुजो नर्थः। ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाद्यनर्थस्योभावप्यर्थानर्थविनर्थ
 एवेति तापकः सङ्ख्यते। तथस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते इति तयोस्तप्यतापकयोरेकासतायां मोक्षानुपपत्तिर्ना
 त्यन्तरभावे तु तस्यो गुरुत्वं परिहारा स्यात्। दृष्टिकदा दितमोक्षोपपत्तिरिति। अत्रोच्यते। नैकचा देवतप्यतापकभावानुपपत्तेः।
 भवेदपदोपाययेकात्मतायां तप्यतापकावन्त्यस्य विषयिभावं प्रतिपद्येयातां न त्वे तदस्य कत्वा देवनस्य गिरेकः सन्नात्मा त
 दहति प्रकाशयति वा सत्ययोः कृपप्रकाशादिधर्मभेदे परिणादित्वेन किञ्चुकुटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिन् तप्यतापकभावः संभवेत्तः
 पप्रुनरयंतप्यतापकभावः स्यादित्युच्यते। किं न पश्यसि। कर्मत्वे तो जीवदेहस्तप्यतापकः सवितेति। ननु तस्मिन् नीमडुः खसि
 येतपि तु नीवेतनस्य देहस्य यदि हि देहस्यैव तस्मिन् स्यात्सा देहनाशो स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशयसाधनं नैवितन्यस्यादि २७
 त्युच्यते। देहाभावेपि केवलस्य वेतनस्य तस्मिन् ईशानवत्त्वेयापितस्मिन् नामविक्रियावेतयि तु केवलस्यैव तनापि देहवेत २७
 नयोः संसृतत्वं मृश्रुधादिदोषप्रसंगात् न वतसेव तस्मिन् मभ्यपगच्छसि कथं तवापितप्यतापकभावः सत्त्वं तप्यं तप्यकर
 जइति चेन्न ताभ्यां वेतनस्य संसृतत्वा अनुपपत्तेः। सत्त्वाभ्युदयि त्वावेतनापितप्यत इवेति चेत् परमार्थतुस्ते हि नैव तप्यत इ
 त्यापतति इव शब्दप्रयोगात् न वेतप्यवेने वशद्वो सोपायनरुडुडुभः सप्य इवेत्येता वता सविषो भवति सर्वो रडुडुभ इवेत्ये
 तावतानि विषयानि व्याविद्यात्ता यंतप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्यपगतं त्वं भित्ति नैवं सति ममापि किं विडुष्यत्यथ

कक

तत्

सर्वे विद

पारमार्थिकमेववेतनस्थतयुवमभ्युपगच्छितवैवसुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येननित्यत्वाभ्युपगमावृतापकस्यातप्यताप
कशातोर्नित्यवेपिसनिमित्तसंयोगोपेक्षत्वातेसेऽसंयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यंतिकः संयोगोपरमः सततश्रुत्यंतिकोमोक्षः
उपेक्षतिवेनादर्शनस्थतमसोनित्यत्वाभ्युपगमाद्युणानां बोद्धव्यत्वात्तत्रयोरनित्यतयात्र अनित्यः संयोगनिमित्तोपरम इति
वियोगस्याप्यनित्यतया सांख्यस्थेवानिर्मोक्षोपेक्षित्युक्त्यादौ पनिषदस्य स्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य वक्ष्यविषयविषयिभावा
नुपपत्तेः। विकारभेदस्यववावारंभणमात्रंश्रवणादनिर्मोक्षासंकास्वप्नेपिनोपजायते। व्यवहारैयत्रयथादृष्टस्तथाप
कभावः तत्रतथैव स इतिनयोदधितव्यः। परिहर्तव्योकाशवतिप्रधानकारणवादीनिरास्तत्रपरमाणुकारणवादइदानीनि
राकर्तव्यः। तत्रादौतावद्योणुकारणवादिनाब्रह्मवादिनी दोषउत्पत्तेश्चप्रतिसमाधीयते। तत्रायेवैशेषिकाणामभ्युपगमः
कारणद्वयसमवायिनोयुक्तः कार्यद्वयसमानातीयगुणांतरमारेभंतं। शुक्लभ्यस्तेतुभ्यः शुक्लस्यपटस्यप्रसवदर्शनार्थेद्विषय
येयाददर्शनावृत्तस्माद्वेतनस्थब्रह्मणोर्नकारणत्वेभ्युपगम्यमाने कार्येपिनगतिवैतन्यं समवेयान्तदर्शनान्नवैतनं ब्रह्म
गत्कारणं भविषुमर्हति। समभ्युपगमेतदीयं न प्रक्रियया व्यभिचारयति। मरुदीर्घवक्त्रादृष्टपरिमंडलाभ्यां। एषातेषां
प्रक्रियापरमाणवः किंलं किं विक्लाजमनारब्धकार्यं यथा योगरूपादिमंतः पारिमर्दित्यपरिमाणास्तिष्ठंतितेपश्चादृष्टा
दिपुरःसराः संयोगः। सविवाश्रयसंनोद्यस्युक्तादिक्रमेणकृत्स्नं कार्यं जातमारभते। कारणगुणाश्चकार्यगुणांतरं यदाहो
परमाणूद्युक्तमारभते तदापरमाणुगतरूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयोद्युक्तैरुक्तादीनपरानारभंतं। परिमा

प३

ग
इति३

तु ५

तु

३७

गुणविशेषस्तर्हि मांडल्यं न ह्यणुके परिमांडल्यमपरमारभते ह्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगात्कृपणमाह एतद्वत्स्वेह
ह्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयंतियदापि ह्यणुकं चतुरश्रकमारभेते तदपि समानं ह्यणुकस्य वा धिनां गुणोदीनां मार
भकचमणुचद्वत्स्वेतु ह्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुरश्रकस्य महत्त्वं दीर्घं च परिमाणयोगात्कृपणमाह एतद्वत्स्वेह
हवः परिमाणवो बहूनि वा ह्यणुका निह्यणुकसहितो वा परिमाणः कार्यमारभेते तदपि समानं वा घोषनातदेवं यथा परमा
णा परिमांडल्यं ततो गुणस्त्वेव ह्यणुकं जायते न ह्यदीर्घं च अणुकस्य परिमांडल्यं यथा वा ह्यणुकादणोऽस्वाद्यसवामह
दीर्घं च अणुकादिना यते नाणुना तद्वत्स्वेतु चेतना ह्यणुना चेतनं जगज्जनिष्यते इत्युक्त्यपगमे किंतवच्छिन्नं मयमन्य
स्ते विरोधिना परिमाणान्तराणां कार्ये इत्यह्यणुकादीत्यतो नारंभे कारिका रणे गतानि परिमांडल्यादीन्यस्य पगका
भिननुवेतना विरोधिना गुणान्तराणां जगत्तत्त्वात्तत्त्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेते न ह्यवेतनाना
मवेतना विरोधी कश्चिद्गुणोस्ति चेत्तना प्रतिषेधमात्रात्तस्मात्परिमांडल्यादिवैषम्यात्त्रा न्नोति चेतनाया आरंभकत्वमि
ति मैवं संस्थापथा कारणे विद्यमानानामपि परिमांडल्यादिनाम नारंभकत्वं मैवं चैतन्यस्यापि स्यात्तस्य समत्वात्
च परिमाणान्तराणां तच्च परिमांडल्यादीनाम नारंभकत्वे कारणे प्राक् परिमाणान्तराणां तस्मात्परिमांडल्यादीनाम नारंभकत्वा
पपत्तिरारभ्य मपि कार्ये इत्यह्यणुणारंभोक्तं मात्रमणुणं निष्ठुतो न्यस्य पगमानेव परिमाणान्तरं तैव्यग्राणि पादि
मांडल्यादीन्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभेते परिमाणान्तरस्या न्यहं नुत्वात्कृपणमात्रकारणवैकल्यात्

८

२८

रणमहत्वात्प्रवयविशेषावमहत्तदिपटीतमणुएतेनदीर्घत्वहृस्वत्वेव्याख्यातेइति काणभुजाभिसूत्राणिनवसंनिधान
विशेषावक्रुतश्चकारणवेकृत्वादीन्यारभन्ते। न पारिमंडल्यादीनीकथ्येतद्रव्यांतरेगुणोतरेवारभ्यमाणेसर्वेषामेव
कारणगुणानांस्वाग्रथसमवायाविशेषात्तस्मात्स्वभावादेवपारिमंडल्यादीनामनारभकत्वंतथावेतनायाअपिद्रव्य
संयोगाद्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात्समानज्ञातीयोत्पत्तिव्युत्तिवारः प्रत्येककृतगुणोहाहणमयुक्तमिति
न चैवदृष्टीतेन विलक्षणारंभमात्रस्यविवक्षितत्वात्नयद्रव्यस्यद्रव्यमेवादोहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कुत्रिन्निय
महेतुरस्ति। सूत्रकारोपिभवतांद्रव्यस्य गुणमुहाहणप्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्यपंचात्मकनविश्ववद
तियथाप्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भ्याकारयोः समवयवसंयोगो प्रत्यक्ष एव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पंचसु भूत तेषु समवयवशरीरम
प्रत्यक्षं स्यात्प्रत्यक्षं त्रशरीरं तस्मान्न पांचौलिकमित्येतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगोद्रव्यं शरीरं दृश्यते त्विति वाचापि
तदु 4 विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता। नन्वेवंप्रति तेनैव तं नैव निब्रूयः। तत्सारं प्रत्यक्षमेतत्तु वैशेषिकं प्रतिनन्वतिदेशोपि समान
न्यायतया अतएतेन शिक्षापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति। सत्यमेतन्नस्यैवत्वयं वैशेषिकपरीक्षारंतेतत्प्रक्रियानु
गतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः सतः। उक्तयथापि न कर्मा तत्तदभावात्॥ इदानीं परमाणुकारणवाहं निराकरोति सर्ववादसं
समुत्तिष्ठति। परादिनिहितैकेसावयवानिद्रव्याणि स्थानु गतेः संयोगविशेषसंविदैस्तत्तादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि
दृष्टानि तस्मान्नयेन यावत्संवितावयवं सर्वं तस्मानु गते र्वसंयोगसंविदैस्तैर्द्रव्यैरारभ्यमिति गम्यते। सवाप

मय्यवावयविदिभागोयतोनिवर्ततेसोपकर्षपर्यंतगतः परमाणुः सर्वे वेदमिदिसमुद्रादिकं जगत्सावयवत्वादाद्येन वन्न
 कारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगसिद्धे प्रायः तानामाभिव्यचारित्तानिभूम्य
 दकतेतः पवनारुह्यानि सावयवान्फूलभ्यश्चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्येते तेषां योपकर्षपर्यंतमवत्वेन परतो वि
 भागासंभवादिनश्यता एषिव्यादीनां परमाणुपर्यंतो विभागो भवति। सप्रलयकालः ततः सर्गकाले वायवीयेषु पुष्प
 दृष्टां पेतं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्डं तरेण संयुनक्ति। ततो ह्यणुकादि क्रमेण वाकरुत्पद्यते। एवमग्निरिव
 मापएवेष्टथ्येवमेव शरीरं सेंद्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः संभवत्यणुगतेभ्यश्चरूपादिभ्यो ह्यणुकादिगता
 निरूपादीनि संभवन्ति तं तु परन्यायेनेति काणादामन्यते। तत्रेदमभिधीयते। विभागावस्था नांतावदणुना संयोगः
 कर्मापेक्षोपपन्नं तव्यः कर्मवतां तत्त्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मलाञ्छकार्यत्वा निमित्तं किमप्युक्तपगंतव्यमन्य
 पगमे निमित्ताभावात्। तानुष्ठाद्यं कर्मस्यादभ्यपगमेपियदिप्रयत्नोत्तिघातादिवा यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्त
 मभ्यपगमे ततस्यासंभवान्नैवाणुष्ठाद्यं कर्मस्याव न हितस्याभवस्थाया मात्मपुणः प्रयत्नः संभवति। शरीराभावाच्चरी
 रप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यामपुणः प्रयत्नो जायेते वमभिव्यानाद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यं। सर्गोत्तर
 काले हित सर्वनायस्य कर्मणो निमित्तं संभवत्यथा दृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमुच्यते। तत्पुनरात्मसमवायिवा
 स्यादणुसमवायिवात्। उक्तयथापि नादृष्टनिमित्तमणुकर्मैव कल्प्येतादृष्टस्यावेतनत्वान्नस्य वेतनवेतनेना

३०

ना

नधिष्ठितं स्वतंत्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति। सोऽप्यपरं ताया मन्त्रिहितमात्मनश्चावुत्पन्नवैतन्यस्य तस्या मवस्थापामवेतन-
त्वात्ताससमवायित्वाभ्यपगमावनादृष्टमप्युक्तमनोनिमित्तं स्यादध्यादृष्टवता पुरुषे नीत्यणूनां संबंध इति ये संबंध-
सातत्यात्पुनरितिसातस्य प्रसंगो नियामकांतराभावात्तदेवं नियतस्य कस्यचि कर्मनिमित्तस्य तावाभावापुनराद्ये कर्मस्य तद-
मीभावात्तन्निबंधनः संयोगो न स्यात्संयोगाभावाच्च तन्निबंधनं द्यष्टुकादिका यत्तातं न स्यात्संयोगे आणोरप्यंतरेण स-
र्वमिना वा स्यादेकदेशे न वा सर्वा सना वैदुष्यव्याप्यपपत्तेरणुमात्रत्वे प्रसंगो दृष्टिपर्ययप्रसंगश्च प्रदेशवतोऽव्यस्य प्र-
देशवताऽव्याप्यंतरेण संयोगस्य दसत्वादेकदेशे न च सावयवत्वप्रसंगः परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्फुरितिवेककल्पिता-
नामवस्तुत्वात्प्रवस्तुत्वेन संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यादसति वा समवायिकारणे द्यष्टुकादि कार-
यद्वयं नोत्पद्येत यथा वादिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्मणोऽणूनां संभवत्येवं मूलाप्रत्ययेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म-
णोऽणूनां संभवत इति तत्रापि किं विनियतं निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिध्यर्थं न प्रलयप्रसिध्यर्थमित्यनो नि-
मित्तितात्तावा न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं न त्रिंशत्संयोगविभागाय तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्य-
त तस्मात्पुनपन्नोयं परमाणुकारणवादः॥ समावायाभ्यपगमावसा म्यादनवस्थिते॥ समवायाभ्यपगमावतदभा-
व इति प्रकृतं नाणुवाद निराकारेण न संबंधते द्वाभ्यां वाणुभ्यां द्यष्टुकमुत्पद्यमानमत्यंतं भिन्नमणुभ्यां मण्वोः समवे-
तीत्यभ्यपगम्यते भवतानयैव मभ्यपगकृता शक्यतेऽणुवादनं कारणता समर्थयिष्येऽनः सा म्यात्तत्र न वस्ति

त्य द

यंनः परमाणु कारणवाक्य ॥ रूपादिमत्त्वाद्बिपर्ययो रूपादिना वा ॥ सावयवानां व्याणां मवयवशो विभक्तुमनां यतः
परोक्षितागोन संभवति ते बहुविधा रूपादिमत्तः परमाणवश्च ३ विभक्त्य रूपादिमत्तो भूतसौ नित्यकस्या वंशकानित्याश्च
तियक्ते पिका अभ्युपगच्छे तिसतेषामभ्युपगमो निगलं वन एव यतो रूपादिमत्ता परमाणुना मणुचनित्यच विपर्य
यः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलचमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेत विपरीतमापद्येतेत्यर्थः ॥ कुत एव लोके दृश्ये लोके
द्रुलोके रूपादिमत्तस्तत्त्वकारणापेक्षया स्थूलमनिसं वदन्ते ॥ तद्वथा पटस्तत्त्वं न पश्येत् स्थूलो नित्यश्च सति
तत्त्ववशांश्च न पश्येत् स्थूला अनित्याश्च सति तथोचामी परमाणवो रूपादिमत्तः तैरभ्युपगम्यते तस्मात्ते पिका कारणव
तः तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति ॥ यच्च नित्यत्वे कारणेनैकैकं सदकारणवन्नित्यमिति तदप्येवं सत्यं
पुनः संभवत्कृतेन प्रकारेण कारणवत्त्वोपपत्तेः युष्मिन्नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तमनित्यमिति विशेषतः श्रुतं
विधाभावाद् इति तदपि नावश्यं परमाणुनां नित्यत्वं साधयति संशयसिद्धिः कस्मिंश्च नित्ये वस्तुनिमित्तसद्वे
गनभूतसमासो नोपपद्यते ॥ न पुनः परमाणुनित्यत्वं मेवापेक्षते तद्वाक्ये वन्नित्यं परमकारणं ब्रह्म च शब्दार्थव्यव
हारमात्रेण कस्य विदथस्य प्रसिद्धिर्भवति ॥ प्रमाणान्तरप्रसिद्धयोः शब्दार्थयोः व्यवहारावतारणाय यदपि नित्यत्वे
तृतीयं कारणमुक्तमविधावेति क्षयश्चेवं विविधे तसतां परिदृश्यमानकारणानां कार्योणां प्रत्यक्षोत्पादग्रहणम

त्वर्नस्याहसुरूपस्पर्शयोः ॥ धियां रसरूपस्पर्शानां कारणपुण्यपूर्वकत्वाकार्यं ॥ गुणानां मयसर्वे वदुर्गुणाएव कले
 रन्त ॥ ततोऽपि गंधस्योपलब्धिः स्यात्तेनासवगंधरसयोर्वीयो वगंधरसरूपाणां नैवेदश्यते तस्मात्स्युपपन्नः ॥
 भाणुकारणवादः ॥ अपरिग्रहात्वात् तन्मनस्येता प्रधानकारणवादे वेदविदेरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सकार्यत्वाद्यं सोप
 जीवनास्ति प्रायेणोपनिबधो यं उपरमाणुकारणवादेन कैश्चिदपि शिष्टैः केन विदप्यरोनपदिगृहीत इत्येवं तमेवानादर
 णीयो वेदनादिभिः ॥ अपि यवे शेषिकास्तं वार्थं त्वान्यदप्युपपत्तिवद्व्यगुणकर्ममात्रान्य ॥ विशेषसमवायारूपान्तं
 तस्मिन्नातस्मिन् नलक्षणान्तरपगच्छति ॥ यथामनुष्योऽग्निः शश इति तथा त्वमभ्युपगम्यते द्विरुद्धं व्याधीनं च शेषाणां
 मभ्युपगच्छति धर्मतन्त्रोपपद्यते ॥ कथं यथा हि लोकोऽशशकुसपलाशश्चरीनां अस्य तस्मिन्नां सत्तां नेतरेतराधीनत्वं
 भवत्येवं व्याधीनामप्यतो तस्मिन् नानैव व्याधीनं च गुणादीनां भवितुमर्हति ॥ अथ भवति व्याधीनं च गुणादीनां त
 तोऽव्याभावेऽव्याभावे वा सावाऽव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभागवति यथा देवदत्त एक एव सन्न
 मस्तौ तदयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागवति तद्वत्तथा सति सोऽप्यसिद्धांतप्रसंगः स्वस्मिन्नांत विरोधश्चापद्योयानां न च
 नेन न्यस्यापि सतोऽप्यस्याग्याधीनत्वं दृश्यते तत्पदिर्यते भेदप्रतीतेरुक्तत्राग्निधर्मयोरन्यत्वं निश्चीयते ॥ २६ ॥
 कः कं वः ओरोऽपि धेनुः नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोः

[illegible]

नोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्येन्द्रियस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यांतरैः संबंधः संयोग एवाभ्युपगम्य तेन समवायस्वका
 रणद्रव्येणापि संबंधः संयोग एव स्यात्तत्र न समवायः नपि संयोगस्य वा समवायस्य वा संबंधस्य संबंधव्यतिरेकेण भित्ति
 किं विषयमागमस्ति संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयो रस्ति न निति चेन्नैकत्वे
 पि स्वरूपवाच्यरूपापेक्षया नैकशब्दप्रत्ययदर्शनाद्यर्थे केपि संदेवदत्तो लोके स्वरूपसंबंधिरूपे वापेक्षया नैकशब्द
 प्रत्ययसाधु भवति मनुष्या ब्राह्मण आध्रियो वसतो बालो कनारूपविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति यथा वै कपिसती
 रेव्या स्थानान्यत्वेन निविधिमनैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा संबंधिनो रेव्यसंबंधिशब्दप्र
 त्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हेत्वेन भवति तिरुवस्त्वस्ति त्वेनेत्यपलंघिनदणप्राप्तस्यानुपलंघे
 रभावेन स्वस्वंतरस्य नापि संबंधिविषयत्वे संबंधशब्दप्रत्यययोः सततत्वात्प्रसंगः स्वरूपवाच्यरूपापेक्षया स्फुटोत्ते
 रत्वात्तथाण्वत्समनसामुप्रदेशत्वान्नसंयोगः संभवति प्रदेशवतोऽव्यस्य प्रदेशवता प्रद्रव्यांतरेण संयोगदर्शनात्क
 ष्यताः प्रदेशाण्यत्समनसंभावित्वंतीति चेन्न विद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसंगादिद्वानेव विद्यमानो
 विरुद्धो विरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोधिक इति नियमहेत्वत्वात्कल्पनायां स्वस्वायत्तत्वात्प्रसंगतत्वं संभवाच्च न
 चैवोपिकैः कल्पितेभ्यः पक्षोर्थेभ्योभ्यधिकाः सतंसहस्रं वार्थानकल्पयितव्या इति विचारकोहेतुरस्ति तस्मा

संबंध

धर्मस्यैव सैव च दोषो वेत तल्लिख्ये कश्चिदयानुःश्रितिनोऽस्ववदुल्लसंसार एवमाहं दितिकल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी सु
 क्तानामपि पुनरुत्पत्तिकल्पयेत् कल्पयानि वारकः स्यात्किं नान्यं वा भ्यामणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य ध्वणुकस्या
 काशेनैव सैव घानुपपत्तिर्न स्यात्कश्चास्य पृथिव्यादीनां वज्रमुकाष्टव संक्षेपोक्तिर्कार्यकारण इव योराश्रिताश्रयभा
 वोन्यथानोपपत्तयस्तदवश्यकल्पः समवाय इति चेन्न तरेतराश्रयत्वा कार्यकारणयोर्हि सैव सितौ आश्रिताश्रयभावसि
 हितश्रिताश्रयभावसि द्वौ च तपोर्भेदसिद्धिः अंडवद रवदितीतरेतराश्रयता स्यात्तद्वि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्र
 यभावो वा वेदां तैश्चिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संख्यानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् किं वा न्यतरमात्मनां परिच्छिन्न
 चात्मावत्पोदिशः षडष्टे वा दशतावद्विरुद्धैः सावयववास्तेभ्यः सावयवत्वादिनित्याश्रितिनित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युप
 गमो वाच्ये तयोस्तु द्वौ भेदौ सैदिनोभयवान् न च सैव त एव भवमपरमाणव इति चेन्न स्फुटस्तरुमतारतम्यक्रमेणापरमका
 रणादिनाशोपपत्तेर्यथा पृथिवी घण्टाकाद्यपेक्षया स्फुटतमावत्कृत्वापि विनश्यति ततः स्फुटमंस्तरुमतारतम्यक्रमेणापरमका
 रणीयं विनश्यति ततो घण्टाकं तमापरमाणवोपि पृथिव्येकजातीयकचादिनश्येत्तु विनश्यतो वयवविभागे नैव विनश्यतीति
 वन्नायं दोषो यतो घटकठिन्यविनाशो न वत्तद्विनाशोपपत्तिप्रबोवा मा घटादि घटसुवर्णादीनामविनश्यमा
 नावयवानामप्यग्नि संयोगादवभावापत्त्या कठिन्यविनाशो भवत्येवं परमाण्वनामपि परमकारणत्वापत्त्या

वादि
 य

मृत्योर्दिविनाशो भविष्यति । अथ कार्यान्तोपि नावयवसंयोगे नैव केवले न भवति । सीरजलादीनां मंतरेणाप्यवयवसंयोगां
 तत्रं दधिहिमादिकार्यान् भवति न भवति । तदेव मसारतरतर्कं स्पष्टं वादीन्वरकृष्णश्रुतिविरुद्धात् । अतिप्रमाणेन शिष्टैर्मवादि
 तिरपरिगृहीतत्वात् । अतमेवानपेक्षस्मिन्पमाणुकारणवादे कार्योपयोगिस्तिरिति वाक्यशेषः । समुदायपञ्चमपहेतुकेपि
 तदप्रतिपक्षे शेषिकया दातोऽर्थक्रियोगाहेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्यम् । अतः सर्ववैनाशिक इति वैनाशिक
 त्वसामान्या सर्वविनाशिकता इति न तत्रापेक्षितव्यम् । इति हि दानीमुपपादयामः । अथ वक्तुं प्रकारः । अतिप्राप्त भेदादेविनेयमेव
 दातत्रैतेन पोवादिनो भवन्तिकेचित्सर्वस्त्विति वादिनः केचित् विज्ञानमात्रास्त्विति वादिनो न्येपुनः सर्वस्ववादिन इति तत्रापेक्षा
 स्त्विति वादिनो वा स्यात् । अतः वक्तुं भवति । अतः प्रमाणवः स्वरूपेण होतुं तेषां स्वभावप्रतिपक्षेति वादिभावेन संहन्त्येते
 किमन्येतेन यथापविज्ञानवेत्ता स्यात् । संस्कारसंशकाः पंचस्कंधाः स्तेष्वप्यात्मसर्वव्यवहारास्य दत्तावेन संहन्त्येते
 तेन तत्रैव मतिर्धीयते योऽस्युक्तपहेतुक उक्तभयप्रकारः समुदायः परमाणुभिरेवोपुद्गलैश्च कश्चिन्नतभौतिकसंहतिरूपः
 कश्चिन्नतभौतिकसंहतिरूपः । अतः समुदायिनामवेतनत्वात् विनाशित्वं न स्यात् । समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् न स्यात् । अतः
 पपत्तिरित्यर्थः । अतः समुदायिनामवेतनत्वात् विनाशित्वं न स्यात् । समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् न स्यात् । अतः

दान

स्य भोक्तुः प्रसासिद्धिर्वास्तिरस्य संहृत्तनभ्यपगममात्रिरपेक्षप्रत्यक्षपयमेव प्रथमं परमं संग्रहादाशयस्याप्यन्यथा
 व्याख्यामनिरूप्यत्वात् भौतिकवाच्यपगमादुनिर्व्यापारचातुरत्यनुपपत्तेस्तस्मात्समुदायानुपपत्तिः समुदायानुपप
 त्तौ च तदभ्युपगमकयाज्ञानुपपत्तौ ॥ इतरेतरत्रत्ययत्नादितरेवेत्येतन्निमित्तमात्रेण निमित्तत्वात् ॥ यद्यपि भोक्तृत्वात् प्रसासि
 तावाक्यमिदं तनः संहेतास्ति श्रुतेनाभ्यपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामिति तदेतरेकारणत्वाद् उपपद्यते लोकयाज्ञानस्यावेत्त
 पद्यमानापीन किं विदुः परमपेक्षितव्यमस्ति तदेवाविद्यादयः अविद्यासंस्कारो विज्ञानं तन्मकरं प्रथमतः न स्पृशेदना
 तस्मात्पादानं न वा जातिर्जन्मरूपं शोकः परिदेवनादुःखं दुर्मनस्तेत्येवं जातीषका इतरेतरहेतुकाः सौगते समपेक्षवि
 स्मृत्यानिर्दिष्टाः क्वचित्पेक्षिताः सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः तदेवमविद्यादिकलापे परस्परनिमि
 त्तने निमित्तिकभावेन घटीयं वदति रामावर्तमाने अर्थाक्षित उपपन्नः संघात इति वेद तन्न कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा
 त् ॥ अवेद उपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किं विनिमित्तमवगम्यते तन्न वगम्यते ॥ इतरेतरत्रत्ययत्नेष्वप्यविद्यादीनां
 वैश्वं मुत्तरेतरेतरस्यात्यन्तमात्रनिमित्तत्वं वेदवेदनं संघातापत्तेः किं विनिमित्तं संभवति नन्वेति यादित्तिरर्था
 दाक्षिण्ये संघात इत्युक्तं ॥ अत्रोच्यते ॥ यदि तावदयमसिद्धायः अविद्यादयः संघातमन्तर्यामिन्मन्त्रेण अपेक्षं
 तिसंघातमिति तन्न तस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यं तच्च नित्यं ॥ पुनरप्यणुपुनरभ्यपगम्यमाने प्रत्यक्षेति तेषु

नोऽनुससुनसंभवतीसक्तवैशेषिकपरिज्ञायाः। किमेतदुपनः। शानिकेषु पुण्यभोऽरहितेषु। अत्रियाप्रयिभूनेषु वायु
पगम्यमानेषु संभवेत्। अथायमभिप्रायः। अविद्यादय एव संघावस्य निमित्तमिति। कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्त
स्येव निमित्तं स्युः। अथ मन्यसे संधारं एव नादा संसारं सेतव्यं। अतश्च तेन दाश्रयस्या विद्यादय इति। वदुषि संघात्ता संघातां
तरमुत्पद्यमाने नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येता नियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येता नियमाभ्यां मेपि मनुष्यपुङ्गव
स्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राण्यभावः प्राप्नुयात्। अनियमान्यपगमे विमनुष्यपुङ्गवः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो
वा पुनर्मुमुष्यो भवेदिति प्राप्नुयात्। उभयमप्यन्यगमविरुद्धं। अपि वयद्भोगार्थः संघातः स्यात्सनाक्षिप्तिरुचोभोक्त
तितवाभ्यपगमस्तत्प्रभोगोभोगार्थ एव सनान्येन प्रार्थनीयस्त्वथामोक्षो मोक्षार्थ एवेति सुमुहुः सुगानान्येन सवितव्यं
अन्येन वेत्तार्थं तोत्तयं। भोगमोक्षं कालावस्थापितत्वेन सवितव्यं अवस्थापितं चोणिकत्वाभ्यपगमविरुद्धं। तस्मा
दितरे तरोत्यभिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यद्विभवेत्संभवेत् नाम ननु संघातः सिध्येत्। भोक्तृभावादिसिद्धिं प्राप्यः।
॥ उक्तरोत्यादेव सर्वनिरोधात् ॥ उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादनसंघातसिद्धिर्नरस्तीति। तदपि त्वस
त्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीति। दमिदानीमुपपाद्यते। अतश्च भोगवदिनो यमभ्यपगमउत्तरस्मिन्क्षणे उत्पद्यमान
ने सर्वे क्षणे निरुध्यत इति। तत्रैवमभ्यपगमउत्तराद्वर्तयोरः सागयोर्होऽप्युक्तभावः। राक्येन संपादयितुं निरुध्य

शब्द ७

न ३

मानस्यभिरुद्भास्यनापूर्वज्ञानस्याभावस्तत्वात् उत्तरक्षणहेतुत्वात् पुनपत्तेः। अथभावभूतपरिनिष्पन्नावस्थाः सर्वज्ञानउत्तर
रक्षणस्यहेतुप्रित्यभिप्रायः तथापिनैवोपपद्यते। भावभूतस्य पुनर्न्यापारकल्पनायां सणांत संबोधप्रसंगात्। अथभा
वएवास्यापारइत्यभिप्रायस्तथापिनैवोपपद्यते। हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्येतावास्वभावोपरागाभ्यपग
मेव हेतुस्वभावस्य फलकारणावस्था। यित्ते सतिक्षणसेनाभ्यपगमत्यागप्रसंगः। विनैव वास्वभावोपरागेण हेतुफलसा
वमभ्यपगमस्तः सर्वज्ञतत्वापेक्षतिप्रसंगः। अपि बोद्धाद निरोधौ नाम वस्तु नस्वरूपनेव वा स्यातां अवस्थां नर वास्तुतरमे
व वा सर्वथापिनोपपद्यते। यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पाद निरोधौ स्यातां ततो वस्तु साक्षे उत्पाद निरोधशब्दो वप
यीयाः प्राप्नुयुः। अथास्तिकश्चिद्विशेष इति मन्येतोत्पाद निरोधोऽस्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यं तास्येव अवस्थेऽभि- ३५
लप्येते इति। एवमप्याद्यंत मध्यक्षणे त्रयसंबंधित्वाद् वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्यपगमहा निः। अथांत्यंत्यतिरिक्तावेवोत्पा
द निरोधो वस्तुनः स्यातां अत्र महिषवज्रतो वस्तुत्पाद निरोधाभ्यामसंस्तुतिवस्तुनः शाश्वतत्वप्रसंगः। यद्विददर्शना
दर्शने वस्तुन उत्पाद निरोधो स्यातां एवमपि दृष्टधर्मो नो वस्तुधर्मो इति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसंग एव। तस्मादप्यसंग
तंसौ गतं मतं॥ असतिप्रतिज्ञोपरोधो योगपद्यमन्यथा॥ सणभंगवादे पूर्वः सणभिरोधस्तत्वात् प्रोत्तरस्यज्ञान
स्य हेतुर्भवतीत्युक्तं। अथासत्यवहेतौ कृजोत्पत्तिं प्रपात्तनः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात् तदुर्विधा के ल अतीत्यवित्तवैत्ता

उत्पद्यते इति पञ्चमितीति हायेत। निर्हेतुकायां बोध्यतो अप्रतिबंधा सर्वे सर्वत्रोत्पद्येता। अथोत्तरक्षणे तत्तिं यावदवतिष्ठते प
 र्वक्षणे इति ब्रूयात्ततो योगपक्षे हेतुफलयोः स्यात्तथापि प्रतिशो परोधस्वस्याद। सशिकाः सर्वसंस्कारा इतीपञ्चमितीति शोप
 रुध्येत॥ ॥ प्रतिसंख्या प्रतिसंख्या निरोधा प्राप्तिरविच्छेदात्॥ ॥ अपि च नैना शिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोधे च प्रादुर्भूतसंस्कार
 तैस्तानि कुर्वेति। तदपि च त्रये प्रतिसंख्या प्रतिसंख्या निरोधा वा कारो नैत्यावक्षते। त्रयमपि चैतदवस्थता वमात्रे निरूप्या स्या
 मिति मन्यते। कुतश्च पूर्वकक्षितविनाशो भावनां प्रतिसंख्या निरोधो नाम भाष्ये ते विपरीतोऽप्रतिसंख्या निरोधः आवरेण
 सावसात्रमाकाशमिति। तेषां माकाशो परस्मात्प्रत्याख्यास्यति निरोध इयमिदानीं प्रत्यावृष्टे। प्रतिसंख्या प्रतिसंख्या नि
 रोधयो रप्राप्तिरसंभव इत्यर्थः। इत्थमाह विच्छेदात्। एतौ हि प्रतिसंख्या प्रतिसंख्या निरोधौ तावन्गोचरौ। तावन्गोचरौ वा।
 तावन्संज्ञानगोचरौ संभवतः। सर्वे चैव पि संज्ञाने प्रसंज्ञानि नाम विच्छिन्ने न हेतुफलभावेन संज्ञानविच्छेदस्यासंभवात्।
 नापि भावगोचरौ संभवतो न हि सावानां निरुत्पत्तयो निरुपाख्या विनाशाः संभवति सर्वास्वप्नवस्थास्तु प्रत्यभिज्ञानवले
 नाच्यवच्छेद इति नाह। अस्य प्रत्यभिज्ञानो नास्वप्नवस्थास्तु विच्छेदो नान्यत्रापि तदनुमानात्। तस्या
 त्परपरिकल्पितस्य निरोध इत्यस्याभुपपत्तिः॥ ॥ उत्तमपथावक्षेवात्॥ ॥ यो यमविद्या निरोधः प्रतिसंख्या अभिप्रतिसंख्या
 निरोधातः पाती परिकल्पितः स सम्यक्ज्ञानादासपरिकरात्स्यात्स्वयमेव वा पूर्वस्मिन्निव कल्पेन निर्हेतुकविनाशा
 स्फपगमहा निप्रसंगः। उत्तरस्मिन्कृता गोपदेशानर्थक्यप्रसंगः। एवं शुभयथापि दोषप्रसंगादसमंजसमिदं दर्श

सं २
 स्पा ता
 ना

नी

नं॥ ॥ आकाशे वा विशेषात् ॥ ॥ यच्च तेषामतिशेते निरोधद्वयमाकाशे वनिरुपाख्यमिति । तजनिरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं
 पुरस्ताद्विराक्तं आकाशस्य दानी निराक्रियते । आकाशे वायुको निरुपाख्यत्वात्क पगमः । अतिसंख्याप्रतिसंख्यानि
 रोधयोरेव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् । आगमप्रामाण्यात्तावदात्मनुआकाशसंस्तत इति क्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तु
 त्वसिद्धिः । विप्रतिपन्नानपि प्रतिशब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं । गंधादिगुणानां पृथिव्यादिवस्त्वान्नयत्वं दर्शनात् । अपि वा
 वरणाभावमात्रमाकाशमिति । अतएकस्मिन् सुपणं पतस्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपणानिरस्यसि सतोऽनवकाश
 स्तु प्रसंगः । यत्रावरणाभावस्तत्रपतिष्यतीति चेत्तायेनावरणाभावो विशेष्यते तत्र हि वस्तुत्वं तमेवाकाशस्यात् । नावर
 णाभावमात्रं । अपि वा वरणाभावमात्रमाकाशमन्यमानस्य सौगतस्य स्वात्क पगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि सम
 ये पृथिवी भगवन् किं सन्ति अया इत्यस्मिन् अत्र प्रतिवचनेन प्रवाहे पृथिव्यादीनामने राधुः किं सन्ति अय इत्यस्य प्रसज्य
 प्रतिवचनमनतिवायुराकाशसन्ति अय इति । तदाकाशस्यावस्तुत्वेन सममज्ञसंस्थात् । तस्मादप्युक्तमाकाशस्याव
 स्तुत्वं । अपि वनिरोधद्वयमाकाशे व । अयमप्ये । तन्निरुपाख्यमवस्तुत्वं नित्यं वेति विप्रतिषिद्धं । न स्य वस्तुत्वो नित्य
 त्वमनित्यत्वं नासंभवति । वस्तुत्वावत्त्वाद्दुर्मधर्मि ह्यवस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिव दस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपा
 ख्यत्वं ॥ ॥ अनुस्मृतेऽपि । अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुत्वं नः क्षणिकतामभ्यपयन्नुपलब्धं रपि दोषिकतामभ्य
 पेयात् न वसा संभवति अनुस्मृतेः । अनुभवमुपलब्धमनस्मरणं अनुस्मृतिः सा वापलब्धौ ककट

३६

व्यव ३

अनुषंगमहानिः अपरिहारी ६ दा १

अमराभ्य ३

कासतीसंभवति पुरुषांतरोपलब्धि विषये पुरुषांतरस्य स्मृत्यदर्शनात्। कथं तु ह्यनदोऽप्रामिदं पस्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शि
 न्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात्। अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तृत्वे कस्मिन् प्रत्ययः प्रत्यक्षित्वा प्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धो ह
 नदोऽप्रामिदिति। यदि हि तयोर्लिङ्गः कर्तृत्वात् ततो ह्येव साक्षीति प्रतीया न तत्र प्रत्येनिकस्थित्वा। यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरण
 योर्लिङ्गमेव कर्तृत्वं सर्वोऽङ्को वगच्छति। अमराभ्यहमसावरोऽसाक्षीति प्रतीया इह त्वहमदोऽप्रामिदिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशि
 कोऽप्यात्मनमेवैकं कर्तारमवगच्छति। न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निरुक्ते। यथाम्निरेव नुसोऽप्रकाशवानिति वा तत्रैवं स
 तिरकस्य दर्शने स्मरणसाधनसंबन्धे। अतएव कर्तारवैनाशिकस्य एवैव स्यात्। तथानंतरामनंतरामात्मनस्त्वप्रति
 पत्तिं प्रत्यक्षिजानने कर्तृकामोत्तमादुक्ता सादतीताश्च प्रतिपत्तीराजन्मानधालैककर्तृकाः प्रतिसंस्थानः कथं संशयं
 शवादीवैनाशिको नापत्रपेता स यदि ब्रूयात् सादृश्यादेव संपत्त्यत इति तं प्रति ब्रूयात्तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तसां
 दृश्यस्य स्मरणभगवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्गोहोदुरेकस्य अभावात् सादृश्यनिमित्तं प्रतिसंस्थानमिथ्या प्रकाश
 एव स्यात्। स्यादेव पूर्वोत्तरयोर्द्वयोः साणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतृकस्तथा। स ते कर्तृणू द्वयावस्थानात् स्तौणिकत्वे प्रतीक्षा
 पीड्यते। तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययोतरमेवेदं पूर्वोत्तरसाणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेन्न। तेनेदमिति सिद्धिप्रदाधो
 पादानात् प्रत्ययोतरमेवेदं सादृश्यविषयस्यानतेनेदं सदृशमिति शक्यप्रयोगो नर्थकः स्यात् सादृश्यमित्येवंप्राप्नु

दन्त्ये

मिति

स्य

प्रयोगः १

सम ५.

याद। यदाहिलोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षेति हिः परपक्षे दोषो बोधयमपि उच्यमाने परीक्षकाणामास
नश्च यथार्थत्वेन ननु हि संज्ञानमासेति। एवमेवैषोर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततो न्युच्यमाने वक्तुमनपित्वमासनः
केवलं व्यापयेत्। न वा ये सादृशा संव्यवहारोपेक्षस्तद्वा वागमात्रं सादृशत्वात्वागमात्रं। भवेदपि कदाचिद्विस्तृतं वस्तु
निधिप्रलंभसंज्ञात् तदेवेदं व्याप्य सादृशं वेति संदेहः उपलब्धिरितुं संदेहोपिन कदाचिदुच्यते। स एवाहं स्यात्सदृशो
वेति। एवाहं पूर्वद्वारा सादृशं स एवाहं ननु सादृशं। ननु सादृशं निश्चितं तदा बोधयतुं भातुं तस्मादप्यनुपपन्नो यवेनाशिकस
मयः॥ ॥ नास्ततोदृष्टत्वात्॥ ॥ इतश्चानुपपन्नो वेनाशिकसमयमयतः स्थिरमण्यथाधिकारणमनभ्यपगच्छनामसा ३
वाद्वा बोधयितुं तदाप्येतदसंयतिवात्तावात्तासादृशत्वात्तानुपपन्नं यथा दुर्भावादिनि। विनष्टादिकिल बीजादं कुरुतु
त्यद्यते तथा विनष्टादं बीजादधिर्मर्त्येऽदृष्टः। कुरुतु कारणकार्यमुत्पद्यता विशेषात् सर्वसर्वस्मादुत्पद्यते। तस्मा ३७
दभावग्रस्तस्य बीजादिभ्यो कुरादीनामुत्पद्यमानत्वादसावाद्वा बोधयितुं तदनुपपन्नं। तत्रेदमुच्यते। नास्ततोदृष्टत्वादिति
नाभावाद्वा उच्यते। एवमाभावाद्वा उच्यते। नाभावादिशेषात्कारणविशेषाभ्यपगमो नर्थकः स्यात्। नहि बीजादीनामु
पपन्नानां योभावस्तस्य सादृशविशेषाणादीनां यनिः स्वभावतो विशेषात् अभावलेकश्चिद्विशेषो स्तियेन बीजादेवाकं
तो जायते सादृशं देवदधीत्येवं नातीत्यकः कारणविशेषाभ्यपगमो यथा स्यात्। निर्विशेषस्य स्वभावस्य कारणत्वात्

त्य २

न

भूपगमेशशक्तिपाणादिभ्योऽयं ऊरादयो जायेरन् न वै वंद्यते। यदि पुनरभावस्यापि विशेषो भूपगम्येतासलादीनामि
 वनीलत्वादि। ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य आबलमुत्पत्त्यादिवत् सज्येत। नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यादभावचाहेका
 शक्तिपाणिरिति। अभावोऽभावो वा सतो अभावो नित्यमेव सर्वकार्ये स्यात्। न वै वंद्यते। अतः सर्वस्य वस्तु नित्यमेव
 तन्मूर्तेरूपसाधारण्येनैवोपलभ्यमानत्वात्। न च मृदन्विताः सरावाद्या भवन्ति तावदपि विकाराः केनचिदप्युपगम्यते। मृदि
 कारणेन वदुमृदन्विता अभावो लोकप्रत्येति। पञ्चकृत्यरूपोपमर्दमंतरणकस्य विवक्तृत्वात् स्य वस्तु न च वरणत्वात् नुप
 पत्तेरतावोद्भावात्पत्तिर्न विवृमर्तति। तदुक्तं पञ्चरसुभावा नामेव सुवर्णादीनां तत्वेन ज्ञातानां नो रवकादिकारणभा
 वदर्शनात्। यद्यपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दोलभ्यते तेष्वपि नासाधुपमृद्यमाना प्रवीर्यन्ते नरावस्था कारणमभूपगम्य
 त। अनुपमृद्यमानानां मेव भुयायिनां बीजाद्यवयवानां अङ्गुलिकारणभावात् भूपगमात्। तस्मादसङ्गः शक्तिपा
 णादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् सङ्गाद्यसुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभावो वाद्भावात् तस्य भूपगमः। अपि
 च वदुमृदन्विता उल्लेखे परमाणुभ्यश्च भूत भौतिकलक्षणः समुदाय उल्लेख इत्यभूपगम्य पुनरभावोद्भावा
 त्पत्तिकल्पयद्भिरभूपगतमप्युक्तानेवैवाश्रितैः सर्वलोक आकुञ्चीक्रियते॥ ॥ उदासीनानामपि वैवसिद्धिः॥ ॥ प
 दिवाभावाद्भावात्पत्तिरभूपगम्येते वैवसि उदासीनानामनीहमानानामपि जनानामपि मतिमत्सिद्धिः स्यात्। अभावस्य

[illegible]

[illegible]

इत
नो
५

त्वात्ते त्रं स्य न उ पु लु पे तं ब्रवी धित्य त उपल क्षि व्यतिरे को पि वला दर्थ स्या भ्य प गं त थ उप ल क्षे रे वा न हि क श्रि ड प ल क्षि मे
व स्तं भः कु श्रं वे त्क प ल भ ते । उप ल क्षि वि ष य त्वे नै व दु स्तं भः कु श्रा दी न् सर्व लो किका उप ल भं ते । अत एव मे र सर्व लो कि
का उप ल भं ते यत्प्र ता ना अपि वा लु म य मे व मा व क्ष ते य दं त र्शे य रूपं त द्वा हि र्व द व सा स त इ ति । ते पि सर्व लो क अ सि द्धा
व हि र्व द भा सा सं वि द प्र ति ल भ मा नाः प्र त्या ख्या उ क मा य वा लु म य मे व हि र्व द ति व लं र णं कु र्वे ता इ त र था हि क स्मा द्
हि र्व द ति वु पुः । न हि वि स्तु मि त्रो वे ध्या पु त्र व द व भा स त इ ति क स्मि द व क्षी रा तू स्मा द् य था तु भ वं त त्वं भ्य प गं त डि व
हि रे वा व भा स इ ति यु क्त मा भ्य प गं तु न तु व हि र्व द व भा स त इ ति । न नु वा लु स्या थ स्या सं भ वा त् व हि र्व द व भा स त इ थ व
सि तं । ना पं सा ध र ध्य व सा यः य तः प्र मा ण प्र वृ त्त्य प्र वृ त्ति र्वा क्ये सं भ वा सं भ वो अ व धा र्थे ते न पु न सं भ वा सं भ व र्थि के प्र
मा ण वृ त्त्य प्र वृ त्ती य दि प्र त्या सा दी ना म न्य त मे वा पि प्र मा णे प ल भ्य ते त सं भ व ति यं तु न के न वि द पि प्र मा णे नो प ल भ्य ते
त मि सं भ व ति इ ह उ य था स चं स वै रे व प्र मा णे वी द्यो थ उ प ल भ्य मा नः क थं व्य ति रे का व्य ति रे का शि व क ल्ये न सं भ व ती त्
य तो प ल क्षे रे वा न न शान स्य वि ष य सा रू प्या वि ष य ना शो भ व ति अ स ति वि ष ये वि ष य सा रू प्या उ प प तेः ब हि रू प
ल क्षे श्र वि ष य स्या थ त ए व स हो पु ले न नि य मा पि प्र त्या य वि ष य यो रू पा पो पो य भा व हे तु को ना भे द हे तु क श्यं गं त व्यो अ
पि व द्धे द शानं प द शान मि ति वि शेष ण यो रे व व ट प ट यो र्भे दो न वि शेष स्य शान स्य य था लु क्ता गोः रू लो गो रि
व ३

तिसौ साकार्ययोरेवमेदो न गोत्तस्य। द्वाभ्यां वनेद एकस्य सिद्धो भवति। एकस्माच्च द्वयोः तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः। तथा वद
 दर्शनं च स्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तये। अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेष्यस्य स्मरणस्य यथाही
 रगंधः क्षीरस इति विशेष्ययोरेव गंधरसयोर्भेदो न विशेष्यस्य स्मरणस्य। तद्वत्। अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरका
 लयोः स्वसंवेदनेनैवोपसीणयोश्चितरेतरग्राह्यग्राहकतानुपपत्तिः। न तत्र विज्ञानभेदप्रतिज्ञादाणिकत्वादिधर्मप्रति
 ज्ञासत्त्वदोषसामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योपलवसदसद्धर्मधर्मोदादिप्रतिज्ञाः शास्त्रगतादीयेभ्यः। किं वा हि
 ज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगम्यतावाह्यार्थः स्तंभः क्रयमिसेवजातीयकः किस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं। विज्ञानमनु
 स्तयत इति चेत्। वाह्योपार्थो ह्यतएवेति युक्तमभ्युपगमं। अथाविज्ञानं प्रकाशात्मत्वात्पदीपवत्स्वयमेवानुत्तरयते न त
 थावाह्यार्थ इति चेत्। अतएव विरुद्धात्त्वाभिमनिक्रियामभ्युपगम्यत इति चेत्। अविरुद्धे तु लोकप्र
 सिद्धं स्वाभ्यतिरिक्तं न ज्ञानेन वाह्यार्थो नुत्तरयत इति चेत्। असिद्धोपादित्यमरुदरिति। नार्थोप्यतिरिक्तमपि ज्ञानं
 स्वयमेवानुत्तरयते स्वाभिमनिक्रियाविरोधादेव। ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यनेग्राह्यतदप्यनेनेत्य
 नवस्थाप्राप्नोति। अपि च जदीपवदवभासात्मकत्वाविज्ञानस्य ज्ञानांतरं कल्पयतः समत्वादवभासास्यावभासकभावा
 नुपपत्तेरकल्पनानुपपत्तिरिति। तदुत्तरमप्यसत्। विज्ञानग्रहणमात्रेण विज्ञानसाक्षिग्रहणाकांक्षादुत्पादादन
 वत्प्रतीकानुपपत्तेः साक्षिप्रत्यययोश्चैवभाववैषम्यादुपलब्धेपलभ्यतावोपपत्तेः स्वयं सिद्धस्य वसासिणो

थु१

क५
 न५
 क५
 वि५
 न

पलसि वदिय भयोरंतरं स्वपमनु तवता न वस्वानु भ्रवा पला पः प्रशा सिमानि सिर्पुक्तः कर्तुं अपि नानु भवसिरोधप्र
संगाऽऽग रित प्रत्या यानां स्वतो निशलं वन तां वक्तु मश क्रु वता स्व प्रत्यय साधर्म्यं दिकु मिथ्यते न वयो यस्य स्वतो
धर्मो न संभरति सो न्यसाधर्म्यं तस्य संभरिष्यति न स्यान्नि रूक्षो नुत्तयमान उदक साधर्म्यं धीतो भविष्यति दसं
ते तु वै धर्म्यं स्वप्न जागरितयोः ॥ न भोगो नुपलब्धः ॥ यदयं कर्तुं विनाप्यर्थं न शाने वै विन्यं वा सना वै विन्या देवा वक
त्यत इति तत्रातिवक्तव्यं अत्रोच्यते ॥ न भवो वा सना नानुप पद्यते त्वस्य सौ नुपलब्धे वा सना मर्था नां अथो पिलसि
निमित्तादि प्रत्यर्थं भाना रूपा वा सना भवं वि अनुपलभ्यमाने इत्यर्थं पुकि निमित्ता विविना वा सना सवे यु त अनादि
त्वे पंध परं परान्या येन प्रतिष्ठे वान वरुणा व्यवहार जो पिनी त्या नूना सि प्राप्ति सिद्धिः ॥ यावप्यन्वय व्यतिरेका वषा
पलापि नाउ फन्पस्त्वो वा सना निमित्त मे वेदं शानं ज्ञातं नार्थ निमित्त मिनिता वप्यवं सति प्रत्येकं दृष्ट्यो विनार्थो पिल
आ वा सना नुपपत्तेः अपि च विनापि वा सना सि र्थो पल ह्यन्वय पगमा दिना त्वर्था पल ह्य आ वा सना त्वय नन्व पगमा दर्थ
सद्भावेन वान्वय व्यतिरेका नपि प्रतिष्ठापयतः ॥ अपि च वा सना नाम संस्कार विशेषाः संस्काराश्च नाश्रय मंतरेणावक ल्यं
त एवं लोके दृष्टत्वात् न वन व वा सना त्वय कश्चि दस्ति प्रमाण तो नुपलब्धेः ॥ संशिकलात्र ॥ यदप्यालय विज्ञानं न
वासना प्रमत्तेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वात् पगमादन वस्ति तत्स्वरूपं सत्यवृत्ति विज्ञान व न वा सना नाम

नौ ५

२५

धकारणं भविष्यतीति। न हि काले त्रयसं बंधिन्येकस्मिन् नन्वपि निजसत्तिरूढे वा सर्वार्थे दर्शिते शब्दालनिमि
तापेक्षं वा सनाधीनस्य तिस्रसंधानादिव्यवहारः संभवाते स्थिररूपचे चालयविज्ञानस्य सिद्धौ तत्त्वोत्पत्तिरिति।
अपि च विज्ञानवादे पितृपितृकलाभपगमस्य समानत्वाद्यानि वा स्यात्पर्यवादे सन्निकृष्टानि बंधनानि रूपतान्युद्भावि
वितानि उक्तरोत्यादेव परवर्तिनो धादिस्थेधमादीनि तानीहाप्यनुसंधातव्यानि। एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकप्रसौ निराक
तौ वा स्यात्पर्यवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च। शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तैमिराकुरणायनास्यः
क्रियते। न स्य यंसर्वप्रमाणसिद्धौ लोकव्यवहारो न्यस्तत्वमनेधिगम्यशक्यते। पक्षोऽप्यपवादभावे उ-सर्गप्रसि
द्धः॥ ॥ सर्वानुपपन्नश्चाकिंबहुना यथायथायै वैनाशिकसमय उपपत्तिमचायपरीत्यते तथा तथासिक्ताकु ४१
पदद्वयदीयत एव। न को विदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः। अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतंत्रव्यवहारः। अपि च वा स्यात्
विज्ञाने शून्यवादत्रयमितरेतरस्वरुद्धमुपदिशता सुगतनस्पष्टीकृतमात्मनो सर्वं इष्टलापित्वं प्रदेषो वा प्र
भासु विरुद्धप्रतिपत्त्या विमुक्त्युदिमाः प्रजा इति। सर्वथाप्यनादरणीयो यंसुगतसमयः श्रेयस्त्वामेवित्यसि प्रा
यः॥ ॥ ५॥ ५॥ ॥ नैकस्मिन् सत्तवात् ॥ ॥ निरस्तः सुगतसमयः विवसनसमय इदानीं निरस्तः सत्तवेण
पदार्थाः समता जीवा जीवाश्च वसे वरनिर्जरबंधमोक्षो नामासंक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवा जीवाख्यौ य

तथावे ७

धायोगंतयोरेवेतयोर्तर्थादिति मन्व्यते। तयोदिममपरंप्रपंचमावृक्षेपं वास्तिकायानाम। जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिका
यः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति सर्वेषामप्येषा तवांतरप्रभेदाद्वदुविधावस्वसमयपरि
कल्पितान्वर्णयेति सर्वत्रमेससभंगीनयेनामन्याये अवतारयेति। स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यः। स्यादस्ति वना
स्तित्वस्यादस्ति वावक्तव्यं स्यान्नास्ति वावक्तव्यं स्यादस्ति वनास्ति वावक्तव्यं स्यात्। एवमेवैकत्वमित्यत्रादिध
र्माससभंगीनये योजयेत्। अत्रारम्भहेतायमभ्युपगमो युक्त इति। कृतः एकस्मिन् न संभवात्। न्त्येकस्मिन्
मिथिलयुगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति शीतोष्णवत्। यएते सप्तपदाश्च निष्कारिता एतावन्वद्व
रूपां व्यतिरेकयेव वा स्यान्नेव वा तथा स्याद्विरुद्धादितथाया स्यात्तथावा स्यात्तथा निधीरिति। तत्तत्पञ्चानं सैशयज्ञान
वरुणमाणमेव स्यात्। नन्यने कात्स्निकं वस्त्विति निर्धारितरूपमेव शानं मुख्यपमानं सैशयज्ञानवत् नानाप्रमाणं भावि
तुमर्हति। नेति क्रमः। निरंशु संस्थाने कांत्तं सर्वकस्तुषु प्रतिज्ञानानस्य निधीरणस्यापि वस्तुत्वाविशेषस्यादस्ति
स्यान्नास्ति। चादिविकल्पोपनिपातादिनिधीरणान्न कर्तव्यं स्यात्। एवं निर्धारयितुं निर्धारणफलस्य वस्तुत्वात्पक्षे
स्तितास्य। उपपत्तेनास्ति तेत्वं सति कथं प्रमाणत्वं तः संस्तर्यैकप्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिकृतिर्निधीरिता सुपुं
सम्भुयात्। कथं वा दैतोमिप्रायावुसारिणस्तदुपदिष्टेर्धनिधीरितरूपे प्रवर्त्तन् एकांतिकफलत्वनिधीरणेहि

५

सहितसा नानुएनायसर्वो लोको ना ऊनः प्रवर्तते नान्यथा । अतश्च निर्धारिता र्थे शास्त्रं प्रणयन्मत्तो न्मत्तादिवदनादे
यथैव नः स्यात् । तथापि वातामसिकाया नां पं व संख्या स्ति वा ना स्ति वेति विकल्पमाना स्यात्ताव देकास्मिन्पक्षे पक्षो न तु
तु न स्यादिति तो न स संख्यत्वं अधिक संख्यत्वं वा आहूयते । न च तेषां पदार्थानां मवक्तव्यत्वं संभवति । अबक्तव्याश्चे
नोपे रन्नुच्यते वा वक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धं । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यते नावधार्यत इति वा । तथा तदवधारणक
ले सम्यक्दर्शनमस्ति वा ना स्ति वा एवं न हि परा तम सम्यक्दर्शनमस्ति वा ना स्ति वेति प्रलपन्मत्तो न्मत्तपक्षे स्यैव स्यात्
न प्रत्यापदयस्तस्या स्वर्गोपवर्गयोश्च पक्षोभावः पक्षो वा भावः । तथापि दो नित्यता पक्षो वा नित्यतेत्यवधारणाय
प्रवच्यनुपपत्तिः । अनादि सिद्धिर्ज्ञेयं प्रसूतीनां वस्त्वशास्त्रा वधत्तस्वभावा नाम यथावधत्तस्वभावत्वप्रसंगः एवं
जीवादिषु पदार्थेषु एकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वा सत्त्वयोर्धर्मयोर्विरुद्धयो रसंभवात् स चैवं कश्चिदधर्मसत्त्वस्यैव
मौलिरस्यासंभवे सत्त्वे चैवं सत्त्वस्या संभवात् संगतमिदं माहृतं । एतेनैकानेकनित्यानि न्यव्यतिरिक्तौघनेकांता
त्यपगमानिराकृता संतव्याः । पञ्चपुद्गलसंज्ञकेभ्योऽप्युच्यः संज्ञाताः संभवतीति तत्सर्वं लोकाण्युधा निराकरणेन
निराकृतं भवतीत्यतो न एथदि राकरणाय यथेयमे ॥ ॥ एवं वात्मा का ल्प्यं ॥ यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मा सं
भवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्तः एवमात्मनोपि जीवस्या का ल्प्यं मपरोक्षे यः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो हि जो

प्र २

मर्त ४

कल्प्यमिति ३

व्यतिरिक्ता ४

४२

प

जीव

वदत्याहं नाम न्येतो शरीरपदिमाणा तां सत्यामस्तस्यो सर्वगतः परिच्छिन्नआत्मे सतो ह्यपादिव दमित्येवमात्मनः सप्रत्ये
ता शरीराणां चानवस्थित परिमाणसंभ्रमुप्यजीवोमनुष्यशरीरपदिमाणा भूत्वा पुनः केनचिन्कर्मविपाकेन हस्तिजम्ब
प्राक्कवन्मनुजं हस्तिशरीरं व्याश्रुयत् पुनिका जन्मवप्राश्रुयन् पुनिका शरीरे रुदनः संमीयेता समानं पण्यक सिद्धं
पि जन्मनि कर्मफलयेवन स्याद्विदे प्रसोक्तः स्यादेतत् । अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अव्येशरीरे संज्ञते पुनर्हनि विवि
सेयुरिति तातेषां पुनरनन्तानां जीवावयवा तां औनत्यं नोत्प्रेक्षितुमपिशोको सम्यनदेशत्वे प्रतिहृयेतवानवेति वक्तव्यं । प्रतिवा
नतावकाननंतवयवाः परिच्छिन्ने ह्येव संमायेरन्तु अव्यतीघाते मेकावयवदेशस्योपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रविनानुपपत्ते
जीवस्यानुमात्रत्वप्रसंगः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयववयवानां औनत्यं नोत्प्रेक्षितुमपिशोको । अधपया
पण्यक हृत्शरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ केचिदपगच्छन्तीत्येतत्त्रायक्यते ॥ ननु
पयापादप्यतिरोधो विष्कारादिभ्यः ॥ ननु पयायेणाथवयवोपगमापगमाभ्यामेतदेहपरिमाणत्वं जीवस्याविरो
धेनोपपादयितुं शक्यते कुतो विकारादिदोषप्रसंगात् । अवयवोपगमापगमाभ्यामनिसमाप्यमाणस्यापक्षीयमा
णस्य जीवस्याविक्रियत्वं तावदपरिहृत्य विक्रियावत्त्वं यद्यमरिदिव दनि यत्वं प्रसज्येत तत्तत्त्वबंधमहाभ्यपग
मात्वा ध्येत कर्म एकपरिवेष्टितस्य जीवस्यानाबुक् संसारसागरे निमग्नस्य बंधनोच्छेदादर्थं गामित्यं स्वती

धो

ना

तित्तं किं वाच्यदागच्छतामपगच्छतां वावयवानामागमा पापधर्मत्वादेवानास्तत्तुं सरीरादिबन्धतत्तत्त्वावस्थितः कश्चि
 दवयवकभासेति स्यात्तन्वस्वनिरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति किं वाच्यदागच्छतामपगच्छतां वावयवानामागमा पापधर्मत्वादेवानास्तत्तुं सरीरादिबन्धतत्तत्त्वावस्थितः कश्चि
 गच्छतामपगच्छतामपगच्छतां वावयवानामागमा पापधर्मत्वादेवानास्तत्तुं सरीरादिबन्धतत्तत्त्वावस्थितः कश्चि
 न्यः साधारणो साधारणो वा जीवानामवयवकाशे निरूप्यते प्रमाणत्वात् किं वाच्यदागच्छतामपगच्छतां वावयवानामागमा पापधर्मत्वादेवानास्तत्तुं सरीरादिबन्धतत्तत्त्वावस्थितः कश्चि
 स्यात्तत्तत्त्वावस्थितः कश्चि
 गच्छतामपगच्छतामपगच्छतां वावयवानामागमा पापधर्मत्वादेवानास्तत्तुं सरीरादिबन्धतत्तत्त्वावस्थितः कश्चि
 तित्तं किं वाच्यदागच्छतामपगच्छतां वावयवानामागमा पापधर्मत्वादेवानास्तत्तुं सरीरादिबन्धतत्तत्त्वावस्थितः कश्चि
 यपेनामनोनिन्यता स्यात्तत्तत्त्वावस्थितः कश्चि
 सरेणातरमुच्यते संतानस्य तावदवस्तु चे नैरास्त्य बा इ प्रसंगो वस्तु चे प्या मनो वि च्छेदादि दोष प्रसंगो दत्तं प
 तस्यानुपपत्तेरिति ॥ अत एव स्थिते चोत्तरनित्यत्वादि विशेषः ॥ अपि वां स म्य मो दो व स्था भा वि नो जी व परि
 माणस्य नित्यत्वमिष्यते जैस्तद्वत्सर्वयो रप्या धर्म मध्य पो जी वि परि माणा पो नित्यत्व प्रसंगाद विशेष प्रसंगः स्या
 द्दक शरीर परिमाण तैव स्थानो पविता पविता शरीरं तत्तत्त्वावस्थितः कश्चि

नै २

वि ५

त

विम २

रूपवस्तुपौरवस्तुतपरिमाणरवभीरस्यात्ततश्चाविशेषेण सर्वदेहाणुर्महान्वा...
तस्मै सौगतवदाहितं मंतमसंगन मिक्तपेक्षितव्यं ॥ ॥६॥ ॥५८॥ ॥५९॥ ॥६०॥
रजराहृ प्रतिविध्यते। न कश्चिन्मवगंम्यते अस्ति अतिशो दृष्टं ता उपरोधारसि ध्योपदेशान्नेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधि
कारभावेन बोधयत्युक्तं। अस्मिन्मरूपस्वरूपमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात्। यदि पुनरविशेषेण मरुकास्त्वावाक्यमात्रमि
ह प्रतिषेधे तदुक्तं तत्र विरोधात् व्याहृताभिव्याहारः सत्त्वाकार इत्येतदापद्येत तस्यादृष्टकृतिमधिष्ठाता केवलं निमित्तकार
णमीश्वर इत्येष पक्षो वेदांतविहितब्रह्मेकत्वप्रतिपक्षवाच्यमेवात्र प्रतिपिध्यते। सावेयं वेदवाक्ये मरुकात्पनानेकप्रकारा
केवितावसांख्ययोग्यापात्रयाः कल्पयति प्रधानपुरुषपौरविष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येतत्तरद्विजडाणाः
प्रधानपुरुषेश्वरा इति भावेन मरुकात्पनानेकार्यकारणयोगविधिद्वितीयाः पंचपसर्थाः पञ्चपानिनेश्वरेण पञ्चपाशवि
मोक्षोपापादिषुः पञ्चपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति। तथा वैशेषिकादयोपि केचित्कथयन्ति स्वप्रक्रियानुसारं निमि
त्तकारणमीश्वरं वर्णयन्ति। अत उक्तं मुख्यं ते पञ्चतमामंजसादिति पत्नरीश्वरस्य प्रधानपुरुषपौरविष्ठातत्वेन अंग
कारणोपपद्यते कस्मादसामंजसात्। किं पुनरसामंजस्यं हीनमध्यमोत्तमभावेन हि ज्ञातं सन्निरुद्धत ईश्वरस्य
रागद्वेषादिदोषप्रसक्तैरस्मदादिवदनीश्वरत्वे प्रसज्येत। प्राणिनोपेक्षया ददोष इति चेत्। न केनैश्वर्योऽप्रवर्तयि

प्रवर्त्य

तच्च इतरेतराश्रयसंप्रसंगात् नानादित्यादित्येव न वत्तमानकालवदतीतेषु विकाले प्रितरेतराश्रयदोषा विशेषादर्थ
 परंपरान्यायापत्तेः। अपि ब्रह्मवर्तनालक्षणादोषा इति न्यायविस्मयान्न हि कश्चिदोषप्रयुक्तः स्वार्थपरार्थवाच्यवर्तना
 नोदश्यते। स्वार्थप्रयुक्तैश्च सर्वे जिनः परार्थप्रयुक्तैस्तस्यैव मसामंजस्य स्वार्थवत्त्वा दोषरस्यानीश्वरत्वप्रसंगात्।
 पुरुषविशेषात्तात्पर्यगमाद्येश्वरस्य पुरुषस्य बोधासीत्याभ्युपगमादसामंजस्य॥ ॥ संबधानुपपत्तेश्चापुनरप्यसामं
 जस्यमेव। नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तैश्चरोत्तरेण संबधं प्रधानपुरुषा वीधीत। न तावत्संयोगलक्षणेः संबधः सत्त
 वति प्रधानपुरुषश्चराणां सर्वगतत्वात्तिरवयवत्वात्। नापि समवायलक्षणेः आश्रयाश्रितत्वावातिरूपणात्। नाप्य
 न्यःकश्चि कार्यागम्यः। संबधः सम्बन्धेनैकैयपितृकार्यसंज्ञात्वात्। नावस्थेनाप्यप्यसिद्धत्वात्। ब्रह्मवादिनः कथमित्येव न
 तस्यैकान्यतदोषसंबधोपपत्तेः। अपि चागमबलेन ब्रह्मवादि कारणादिस्वरूपनिरूपयति नावश्यं तस्य यथादृष्टं सर्वम
 स्वरूपगतत्वं। परस्य बुद्ध्या तवत्वेन कारणादिस्वरूपनिरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगंतव्यमित्ययमस्यतिशयः।
 परस्यापि सर्वसंप्रणीतागमसद्वावावसमानमागमबलमिति चेत् न इतरेतराश्रयप्रसंगात् आगमप्रत्यया सर्वशेसि
 विः सर्वसंप्रत्यया आगमासिद्धिरिति तस्मादनुपपन्ना सोऽप्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना एवमन्याश्चपि वेदवासा
 स्वीयश्रकल्पना सुयथा सत्तमसामंजस्यं योजयितव्यं॥ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्चापुनरप्यसामंजस्यं योजयितव्यं॥ ॥ इतश्चापुपपत्तिस्तार्किकपरिक

५ ता

४४

धितस्य चरस्य सहिपरि वल्यमानः कुंभकारश्च मृदादीनि प्रधानादीनि अधिष्ठाप्य वर्तयेन्नैव मुपपद्यते। तस्य च तस्य
 लोहपादि हीनं प्रधानमाश्रयस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादौ तस्य सत्त्वात्। करणवत्त्वेन भोगादिभ्यः॥ ॥ स्यादेतत्तथा कर
 णग्रामं च कुरादिकमप्यसंरूपादि हीनं च पुरुषो धितिष्ठत्येवं प्रधानमपीध्मोधिष्ठास्यतीति तत्रापि नोपपद्यते। त
 गादिदर्शनाधिकरणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते। न च भोगादयो दृश्यंते। करणग्रामसाम्ये वा अप्यगम्यमाने संसारि
 णामिवेश्वरस्यापि भोगदयः प्रसज्येयम्। अन्यथा वा सूत्रेण व्याख्यायते। अधिष्ठानानुपपत्तेश्च। इतश्चानुपपत्तिस्तार्किक
 कपरिकल्पितस्येश्वरस्य। साधिष्ठानोहितेन सहासरीते साजारादृश्ये च दृश्यतेन निरधिष्ठानोत्पत्तेश्च दृष्टान्तवशेना
 दृष्टमाश्रयं कल्पयितुमिच्छते। श्वरस्यापि किं चिच्छरीरं करणाय तन्नैव धितव्यं स्यात् न च ननु धितुं शक्नुते सृष्ट्वा
 त्तरकालमात्रेण शरीरस्य प्राकुर्ये स्तदनुपपत्तेः। निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वा नुपपत्तिरेवं लोके द
 दृष्टान्तः॥ ॥ करणवत्त्वेन भोगादिभ्यः॥ ॥ अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्याधिकं चित्करणानामाश्रयतनं शरीरकामेन
 कल्प्येत। एवमपि नोपपद्यते स शरीरत्वे हि सति संसारिवत् भोगादिप्रसंगादीश्वरस्याप्यनृश्वरत्वं प्रसज्येत॥ ॥ अत
 क्तवमसर्वशतावा॥ ॥ इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्यासहितत्वं तस्यैव रूपगम्यतेः न तस्या
 नतं प्रधानं अनन्ताद्यपुरुषाभिधाना अभ्यपगम्यते। तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामाश्रय

वा

तापसि स्थितवानपरिच्छिद्ये तउनु यथापि दोषोऽनुपपन्न एव। कथं पूर्वस्मिंस्तव द्विकल्प इत्यत्रापि परिच्छिन्नत्वाप्रधानपुरु
षेश्वराणामेव तत्त्वमवश्यंभावि। एवं त्रैलोक्येऽप्यत्रापि स्थितं नैवस्तु पदादितदंतवद्दृष्टं। तथा प्रधानपुरु
षेश्वरत्रयमपीयतापसि स्थितत्वात् नैव तत्त्वस्यात्। संख्या परिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयकूपेण परिच्छिन्नं। स्वरूपप
रिमाणमपि तद्वत्तमीश्वरेण परिच्छिद्ये त। पुरुषगता चैव सख्या। ततश्च यत्रापि परिच्छिन्नानो यसंसारान्मुच्यते तेषां
संसारो तवान्न संसारित्वं यतः प्रामाण्यं। एवं मितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसाधिता वा तत्त्वत्वं स्यात्।
प्रधानेव सविकारं पुरुषार्थमिच्छास्थितिष्वसंसारत्वेनातिमलतत्त्वं यथायामीश्वरः किमधिष्ठेत् किं विषये वास
वैशते श्वरते स्यातां। प्रधानपुरुषेश्वराणां वैयर्थ्यं तत्त्वसत्त्वादिमत्प्रसंगः। आद्यं तत्त्वत्वेन भूतत्वादिप्रसंगः। अथमा
त्रास्यदोष इत्यतः नो विकल्पोऽप्युपगम्येत। न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चैतेश्वरेण परिच्छिद्यत इति। ततश्च
न स्य सर्वज्ञता अप्युपगमहा निरपरो दोषः प्रसज्येत। तस्मादप्यसंगतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः॥ ॥७॥
पर॥ ॥ उक्तं तत्रासंभवात्। येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमिच्छाभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्या
तः। येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता बोधयात्मकं कारणमिच्छाभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते। ननु कृतिसमा

अयमेनायव रूप ईश्वरः प्राद्विधीरितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता वेति श्रुत्यनुसारिणी स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः कस्य
 देवोरेष पक्षः प्रत्याविरव्यासित इति उच्यते यद्यप्येवं ज्ञातीयको रास्मात्तत्रात्र विस्वादेवो वरो भवति तथाप्यस्य त्वं
 श्रोतरीरिस्वादेव रूपान्मिपुतस्तत्प्रत्याख्यानायारभतः तत्र भागवता मन्यते भगवान्नेवैको वासुदेवो निर
 जनशानस्वरूपः परं तत्त्वसुबुधो मां प्रविभज्य प्रीतिष्ठितो वासुदेव व्यरूपेण संकर्षण व्यरूपेण त्रयम्
 व्यरूपेणास्ति व्यरूपेणौ वासुदेवो नाम परमात्मा अयं संकर्षणो नाम जीवः प्रकृत्तेनामनोऽनिरुद्धो नामाऽ
 हंकारः तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यौ तमिच्छंस्तं भगवंतमभिगमनोपादनेन्या स्वाध्या
 ययोगैर्वर्षशतमिष्टासीणक्षेत्रो भगवंतमेव प्रतिपद्यत इति तत्र यत्तावदुच्यते यो सो नारायणः परोऽव्यक्तात्मा
 सिरुः परमात्मा सर्वोत्तमा स आत्मानात्मानमनेकधा व्यरूप्यवस्तिष्ठत इति तन्न निराक्रियते स एकधा भवति त्रिधा
 भवति इत्यादि कतिभ्यः परमात्मानोने कधा भावस्याधिगतत्वात् तदपि तस्य भगवतो तिगमनादित्येव
 माराधनमभ्यस्य मर्त्यवित्ततया सिप्रेयते तदपि नृनिधि ध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रतिधानस्य प्रसिद्धत्वात्
 वस्तुनिरुद्धमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणात् प्रकृत्तः प्रकृत्तो वा निरुद्ध इति अत्रुक्तम् ॥ वासु ७२
 देवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिरसंभवति अनित्यत्वादित्येव प्रसंगात् उत्पत्तिम

प्रविलम्ब १

त्वहि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसङ्गे रतत अनैवास्त्यभावात्प्रतिभोक्तः स्यात्कारणप्राप्तौ कार्यस्य असंगारः। प्र
तिषेधित्यतिवाच्यो जीवस्योत्पत्तिनामाश्रुतेर्न सत्तात्पर्य इति। तस्मादसंगतेषां कल्पना ॥ नवमोऽङ्कः ॥
इतश्चासंगतेषां कल्पना यस्यान्तर्हितो के कर्तुं देवदत्तादेः करणं परम्या कल्पयमानं दृश्यते वर्णयति न भगवताः क
र्तुं जीवा संकर्षणसंज्ञात्प्रधूमनसंज्ञके करणमुत्पद्यते मनःकरणं कर्तुं जायते तस्मादनिरुद्धसंज्ञको हंकार इति। उत्पद्यत
नयेतत्तत्सातमन्तरेणाध्यवसायं युक्तं। नयेवं श्रुतां प्रतिमुपलभासह ॥ विज्ञानादिभावे वा न दृश्यते विषयः ॥ अ
थापि स्यान्नैवेते संकर्षणादयो जीवादि जावेनाभिप्रेयते। किं ता ही श्वरा एवैते सर्वे शाने स्वयं शक्तिवत्त्ववीथी
ततो भिरैश्वर्यै र्धनै रनिताभ्युपगम्यन्ते। वासुदेवायैवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवधाश्चेति तस्मा ॥ ४६ ॥
नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते। एवमपि तदप्रतिषेधे तत्सत्त्वसंभवस्याप्रति
षेधः प्राप्नोत्येनायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः यकारांतरेणेति प्रायः। कथं पदिता वदयमभिप्रायः परस्परसिंता
एवैते वासुदेवा इत्यत्र त्वार ईश्वरास्तु त्वधर्माणो नैषामेकात्मत्वमस्तीति ततो नैकेश्वरकल्पनार्थं कथमेक
नैवेश्वरेणेश्वरे कार्यं सिद्धं। सिद्धांतं हानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगन्तामाह। अ
थायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते च त्वारो यहास्तु त्वधर्माण इति तथापि तदवस्थ एवैतत्त्वसंभवो न

हिवा सुदेवा संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति संकर्षणाच्च प्रफुल्लस्य अथ आत्मानिरुद्धस्य अविशयाभावात् भवितव्यं हि
कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृदु दृष्टोऽनस्य सत्यनिशये कार्यकारणमित्यवकल्प्यते न च पंचवरात्रसिंहांतिलिखी
सुदेवादिष्वेकैकस्मिन् सर्वेषु वाक्षाने चर्यादितारतम्यं सतः कश्चिदुद्देशो भूय गम्यते वा सुदेवा एव हि सर्वे च हानिर्विशो
षादृष्यांते न वै ते भगवद्वा ह्यत्र उः संख्यायामेवावतिष्ठेत् न च सा देवैस्त्वयं तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्वा ह्यत्राव
गमात् ॥ **विप्रतिषेधः** ॥ विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते अणित्वकल्पनादिलक्षणोक्तौ नैव
र्यशक्तिबलवीर्यं नैवांशितुला आत्मानं चैते भगवतो वा सुदेवा इत्यादिदर्शनाद्देवविप्रतिषेधश्चासंभवात् न च
उर्ध्वदेहेषु परे त्रयां लक्षांशोऽन्यदुद्देशास्त्वं अधीतवानित्यादि वेदविंशतिनात् तस्मादसंगतैश्चाकल्पनोत्पत्ति
र्ह ॥ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यगोविंदसंभवत्पुष्पाक्षरसिद्धेश्वरशारीरकादिमांसाभाषाया
कुरुक्षेत्रगवत्यादिकृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ॥ ॥ न विषदं क्रतेः ॥ वेदांवेष्टुतत्र न अभिन्नप्रत्य
नाठस्य अक्रतय उपलभ्यते केचिदाकाशस्योत्पत्तिमाननं न केचिन्नेति तथा केचिद्विद्योरुत्पत्तिमाननं न केचिन्ने
तं जीवस्य प्राणानां न एवमेव कृमादिद्वारकोपि विप्रतिषेधः क्रत्यं नरे पुल्लभ्यते विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपे
क्षत्वं स्थापितं तद्वत्त्वपक्षेऽपि विप्रतिषेधादेवानपेक्षत्वं मांशक्ये तस्य सर्ववेदां तगतस्य अक्रत्यर्थं निर्मल
त्वाय परः प्रपंचोऽप्यस्यते तदर्थं निर्मलत्वं वक्तुं यथोक्तांशं कर्त्तव्यं सितेव तत्र प्रथमं वावदाकाशमाश्रित्य

वंधा नृपपतेर्वायोऽग्निरिति यष्टये गाम्नानात् अस्मिन्नि प्रतिपत्तिषेधे कश्चिदाह ॥ ७॥ गौण्यसंभवात्तात्वात्ति
 वियत उत्पत्तिरुत्पत्तेरेव । यास्मिन् तस्य विपत्तिरुत्पत्तिरिति कस्मात्संभवात् । न
 त्याकाशस्योत्पत्तिः संभाव्यते शक्या । श्रीमत्कणभुगति प्रायानुसारिषु जीवसु । तेह कारण सामान्यसंभवादा
 काशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवायसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किं न सर्वमुत्पद्यमानं तुल्यघृते । इयस्यैकजा
 तीयमनेकं च इयं समवायिकारणं भवति । न चाकाशस्यैकजातीयकमनेकं च इयं मारुभकमस्ति यस्मिन् समवा
 यिकारणे सस्य समवायिकारणत्वे तस्यो गे आकाशोत्पद्यते । न दत्तात्वात्तदनुग्रहमवृत्तं निमित्तकारणं ह्यस्यैतमे
 वाकाशस्य भवेत्तदुत्पत्तिमतो वदेतः प्रभृतीनां पूर्वोत्तरका । कयोर्विशेषः संभाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकारादि कार्येन
 वात्तरपश्चात्तभवतीति । आकाशस्य न पुनः पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभाव्यते शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरनुवका
 रामसु शिरमधिदं वस्तु वेति शक्यते ध्यवसा उच्यते । यि च्यादिवैधर्म्यं विभक्तत्वादिलक्षणं दाकाशस्या जलसिद्धिः ।
 तस्मात्पथालोके आकाशोऽस्य आकाशो जात इत्येवं ज्ञातीयको गौणः प्रयोगो भवति । यथा च धराकाशः करका
 काशो गृहाकाश इत्येकस्यापि आकाशस्यैवं ज्ञातीयको भवेदव्यपदेशो भवति । वेदे व्याख्यानाकाशोऽस्य लक्षणं
 नित्येव भुवनि कृतिरपि गौणी इष्ट्या ॥ ७॥ राश्यां । शब्दस्वत्वान्नाकाशस्या जलं व्यापयति । यत आह नायु

आंतरिक्षे तदमृतमिति। न च मृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते। आकाशवत्सर्वगतव्यतिरिक्ताकाशेन ब्रह्मनित्यत्वसर्वगतत्वाभ्यां
 धर्माभ्यां उपनिष्मान् आकाशस्यापि तो धर्मोऽस्य यतिनवतादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते। स यथानंतो यमाकाशखमनंतो यमा
 त्मावेदितव्य इति गोदाहरणमाकाशाद्वितीयाकाशात्मातेति। न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवतीति
 नीलेनेवात्मलस्य। तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते॥॥ स्वाश्वैकस्य ब्रह्मशब्दवत्॥॥ इदं पदोत्तरं सूत्रं
 दत्तकथं पुनरेकस्य संप्रतशब्दस्य तस्मादाह तस्मादात्मन आकाशसंभूत इत्यस्मिन् अधिकारे परेषु तेजः प्रकृतिश्चात्र
 संभूतान् स्य मुख्यत्वं संभवति आकाशेन गौणत्वमिति। अत उत्तरं मुख्यत्वे स्यात्त्रैकस्यपि संप्रतशब्दस्य विषयविशेषवशा
 द्गौणमुख्यप्रयोगो ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य तपसा ब्रह्मविजिज्ञासत्स्वतपो ब्रह्मेत्यस्मिन् अधिकारे न हि
 पुगौणप्रयोगश्चानंदस्य मुख्यो यथा व तपसि ब्रह्मविशेषोपाधने ब्रह्मशब्दोक्तत्वाप्रयुज्यते अंजसा तु विशेषे ब्रह्मलितद्व
 त्वाकथं पुनरेतौ न भवत एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति त्रितया समर्थ्यते ननु न भवति द्वितीयं न सद्वितीयं ब्रह्मशब्दोक्तिः कथं
 न ब्रह्मणि विहिते सर्वे विदितं स्यादिति। तदुच्यते एकमेव तिता वत्स्वकार्यापेक्षया उपपद्यते। यथा लोके कश्चिद्वृत्तका
 रकृते मृदं वक्रादीनि योपलभ्यापरे च नानाविधास्मिन् अमत्राणि प्रसारितानि लभ्यन्ते अत्र देवदेवैः कश्चिन्मृदं सर्वे
 घ्रासीदिति स वतया वधारणया मृत्कार्यं जातमेव सर्वे घ्नो सीदित्यस्मिन् अत्रानंदं वक्रादितद्वद्वितीयकलि

सर्वे घ्नः

न ४

उप ५

४

रधिष्ठात्रैतरं वा शयति यथा मृदो मज्जकतेः कुंभकारो धिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्पश्यते न्यो धिष्ठाता स्ताति। न
वानभसापि द्वितीयेन सादृतीये ब्रह्म प्रसज्यते लक्षणान्यत्र निमित्तं हि नानात्वं न ब्रह्मपुत्र्यते ब्रह्म न भसोर्लक्षणान्यत्वं मास्ति
क्षीरोदकयोरेव संस्पृश्यो व्योपित्वा मूर्त्तत्वादि धर्म सामान्यात् समर्पकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतने स्तिमितमितरं तिष्ठति
तेनान्यत्वमवसीयते तथा काशशरीरं ब्रह्म सादृशकृति योपि ब्रह्माकाशयो रभे होपचारसिद्धिः। अतएव ब्रह्म विशानेन सर्ववि
ज्ञानसिद्धिः॥ योपि वसर्वं कार्यमूल्यमानमाकाशो नाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाका
शं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्येण ब्रह्मविज्ञानेन सह विज्ञातमेवाकाशं भवति। यथा क्षीरपुण्ड्रं द्वे कतिविधं द्वंद्वः प्रसिद्धः
संनक्षीरग्रहणे नैव गृहीता भवति। न हि क्षीरग्रहणादस्मिन् ग्रहणं परिशील्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्येणाव्यतिरिक्तदेशकाल
त्वाद् गृहीतो तमेव ब्रह्मग्रहणे न न भवति। तस्माद्वा तन्न भूयः संभवः प्रवर्णमित्येव प्राप्त इह माह॥ ॥ प्रतिज्ञा ह्यभिरव्यतिरे
काच्छेदः॥ ॥ येन कृतं कृतं भवति प्रमत्तं तमविज्ञातं विज्ञातमित्यात्मनि स्वव्यतिरेकः कृतं तमे विज्ञात इदं सर्वं विहित
मितिकस्मिन्नुभयगोविशाने सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति। न कावनमस्वविहर्षा विद्यास्तीति ह्येवंरूपा प्रतिवेदांतं प्रति
ज्ञाविज्ञातयेतस्याः प्रतिज्ञायाः एव महा निरनुपरोधः स्याद्यद्यव्यतिरेकः कृतस्य व्यक्तज्ञानस्य विज्ञेयात् ब्रह्मणः स्या
व्यतिरेके हि सति एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत स चाव्यतिरेक एव मुपपद्येत यदि कृतं न वस्तु

१२

[illegible]

40

अष्टात्वेकोपिक्रमेणानैकं स्रष्टव्यं स्रष्टेदित्येकवाक्यकल्पनायां संसंबन्धां न निरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्होतव्या। नवास्माभिः सरुष्टुत
 स्रष्टुः स्रष्टव्यसंबन्धोऽनुव्रियते। नृ-येतरवशेन स्रष्टव्यां तसोपसंय हाव। पथा-येसर्वे स्वव्ययं प्रसृतज्जलाभिस्यवसाक्षा
 देवसर्वे स्रष्टव्यज्ञातस्य ब्रह्मजत्वेऽप्यमाणेन प्रदेशांतरविहिते तेनः प्रसुखं उत्पत्तिक्रमं वारयति एवं तेऽस्तेऽपि ब्रह्मजत्वं कृप
 माणं न श्रुत्यैतरविहितं न भः प्रसुखं प्रत्युत्पत्तिक्रमं वारयितुं महीति। ननु ब्रह्मविद्या नार्थमेतदाक्यं तस्मात्तानि निमित्ता तउपासीतेति
 श्रुतेनैतत्स्रष्टव्यं तस्मादेतत्प्रदेशांतरप्रसिद्धं क्रममधुरां कुमर इति तत्रे गोस्रजं तित्ते तत्स्रष्टव्यं तस्मादेतत्प्रदेशांतरप्रसिद्धं
 मोक्षहीतव्य इति। नैकव्यतेन हिते ज-प्रायाम्यानु सोधेन श्रुत्यैतरप्रसिद्धो विषयस्यार्थः परित्यक्तव्यो भवति। पदार्थधर्मत्वाक्र
 मस्य। अपि च तत्तज्ज्ञास्रजं ततिनाक्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोक्तिरुच्यते। क्रमो गम्यते सववायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यैतरप्र
 सिद्धनक्रमेण निवार्यते। विकल्पसमुच्चयौ विषयतेजसोः प्रथमजत्वविषयावसंभवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ। तस्मान्न
 स्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः। अपि च शो दोग्ये येन श्रुतं श्रुतं सवत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमश्रुतां समर्थयितुमसमात्मान
 मपि विषयद्वयत्तावुपसंख्यातव्यं किमंशुन सौत्तिरीयके समान्नातं न संगृह्यते। यद्युक्तमाकाशस्य सर्वे लानन्यदेश
 त्यांतरब्रह्मणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्वति अतो न प्रतिज्ञा हीयते। ननु कादितीयश्रुतिकोपो भवति क्षीरोदककं
 ब्रह्मन स तत्सो रव्यतिरेकोपपत्तेरिति। अत्रोच्यते। न क्षीरोदकन्यायेनेहमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति दादि

ते ५

ग ०

दृष्टान्तप्रणयनाधिपत्यविकारन्याये नैवेद्यं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते। सीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कथ्यमानं न सं-
 म्यक्तं न स्यात् न हि सीरोदकान् गृहीतस्योदकस्य सम्यक् ज्ञानं गृहीतत्वेन मस्तिनववेद्यस्य पुरुषाणां निवर्तमानायाः लिङ्गवन्नादिति
 रथा न चोक्तं पृथक् पृथक् सावधारणा येन मेकमेवाहितीयमिति श्रुतिः सीरोदकन्यायेन न पीयमाना पीयते न वस्य कार्यापे-
 क्षये दंष्ट्रस्त्वकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाहितीयतावधारणं वेति न्याय्याः। नृदादिष्वपि हितुं सत्त्वात्तदस्यैव वदुप-
 मितव्यं भवति। अतः केयं नु सोऽन्यद् महामताध्वनमा नारीयस्तत्रोक्तं ततमादेशमप्राप्त्या येन अतः भूतं भवतीत्यादि-
 ना तस्मात्तदस्यैव विषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य अस्य कार्यतापेक्षयोपपन्नस्य तदतिदृश्यं। यत्पुनरेतदुक्तं परं
 भवाज्ज्ञेयं गगनस्याव्यतिश्रुतिरिति च ब्रूमः॥॥ यावद्विकारं नु विभागो लोकवत्॥ उदाहृतं संभवाशंकाव्यावृत्त्यर्थः॥ न ख ५०
 न्याकाशोत्पत्तावसंभवाकांकाकर्तव्या यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते तद्वद्विकारं न हि नाकदककेसुरज्जैः प्रादि-
 वास्तव्यं नास्ति निश्चिंसादिवानेनैव विभागो लोके लक्ष्यते न च विकृतं किंचिद्विकृतं चिद्विकृतं पलस्यते विभागश्च
 कारास्येति व्याख्यादिभ्यो वागम्यते तस्मात्सोऽपि विकारो भविष्यति। एतेन हि कालमनोर्नानाकार्यत्वं व्याख्यातं। ना-
 न्यामाप्याकाशादियोऽधिभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत् प्राप्नोति। नामन आकाशः संभूत इति श्रुतैः। यदि स्या-
 त्साविकारः स्यात् तस्मात्परमन्यन्नश्रुतमित्याकाशादिसर्वकार्येभिरात्मकमानमनः कार्यत्वं स्यात्। तथा न शून्यवादः

प्रसज्येता आत्मत्वादेवानमनो निराकरणाशंका नुपपत्तिर्न ह्यस्मात्तु कः कश्चिद्विषयसिद्धत्वात् । न ह्यस्मात्तमनः प्रमा
णमपेक्ष्य सिद्ध्यति । तथा हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणा निश्चितानि प्रमेयसिद्धयुपासीयन्ते । न स्यात्काशादयः पदार्थाः प्रमा
णनिरपेक्षाः स्वयं सिद्धाकृतौ विरुद्धपक्षे गम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारासिद्धि
ति । न वेदरास्य निराकरणं संभवति । आगंतुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपं य एव हि निराकृतीतुं देवस्वरूपं न ह्यग्नेर्
ष्टमग्निर्न निराक्रियते । तथा ह्यनेवेदानीं जानामि वर्तमानं वस्त्वहमेवातीतमतीतं च वा साक्षिणं अहमेवानागतमना
गतं न संशयाभ्यामीति । अतीतानागतवर्तमानभावेन अन्यथा भवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथा भावोक्तिः सर्वदा वर्तमा
नस्त्वभावत्वात् । तथा भस्मीभवत्यपि देहेनात्मानं छेदो वर्तमानस्त्वभावादन्यस्त्वभावत्वं वा संभावयितुं शक्यं । एवं न
प्रत्याक्षं स्वरूपं भावत्वादकार्यत्वं मह्यमनः कार्यत्वं वा काशास्य । यत्तु संसमानजातीयमनेकं कारणद्वयं यो ज्ञेया
स्तीति तत्त्वत्कथनेन तावत्समानजातीयमेवावर्तते न सिद्धं जातीयमितिनियमोस्ति । न हितं तूनां तसंयोगानां वस
मानजातीयत्वमस्ति । इत्युक्तत्वात् पक्षमात्रं । न च निमित्तकारणानामपि तु जीवेमादातां समानजातीयत्वमेस्ति । स्यात् नियम ३
दत्तः । समवायिकारणविषयसमानजातीयत्वात् पक्षमात्रं । न कारणान्तरविषय इति । तदप्यनेकांतिकं स्वरूपं गोवाले
त्वं नैकजातीयैरेकावज्जुः सज्यमाना । तथा भस्मीरूपाः सिद्धिभिर्विजातं बलात् वितन्वते । सत्त्वा इत्युक्त्वा धपेक्षया

वासमानुजातीयत्वेकल्यमाने नियमानर्थकं सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमो
स्ति अनुमनसो राद्यकर्माभ्युपगमात्। एकैको हि यस्मा एतन्मन्त्राद्यं कर्मरभते इत्यां तद्वै संहत्येत्यभ्युपगम्यते इत्यारं स एवा-
नेकारंभकत्वनियम इति चेत् न परिसो णाभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसंविदं इत्यांतरस्थारंभकमभ्युपगम्य इत्य-
तेतदेव दुष्यति विशेषवदवस्थांतरमाप्यमानं कार्यनामाभ्युपगम्यते तत्रैकं विदनेकं परिणमते मृद्धी जायं कुरादिभावे
नैकविदेकं परिणमते हीरादिद्वयादिभावेन नैव रसासन मस्त्यनेकमेव कारणकार्यजनयतीति अतः शास्त्रप्रामाण्यात्
एकस्माद्ब्रह्मण आकाशादिमहत्ततोत्पत्तिकमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तमुपसंहारदर्शनाच्चेति चेत् त-
स्वहिं यद्योक्तमाकाशाख्यो ज्योत्स्न एवोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यते इति तदुक्तं येनैव हि विशेषण एषिव्या ५१
दिभ्यो व्यतिरिच्यमानं न भः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुक्तं तेनासीदिति गम्यते। यथावनद्वलस्तुला
दिभिः पृथिव्यादि स्वभावेऽप्यभाववदस्थूलमनापि कुर्यादिक्रतिय एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाशमि-
ति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात्प्रागुक्तं तेनाकाशत्वमुच्यते। यदुक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदप्यस-
त्। अक्रतिविरोधे सति उत्पत्त्यसंभावो नुमानस्यासिद्धोपपत्तेः। उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात्। अनित्यमाकाशम-
नित्यगुणाश्रयत्वाच्चैरादिवदित्यादिप्रयोगसंभवाच्च। आत्मनानैकांतिकान्तिकमिति चेन्न तस्योपनिषदं प्रत्यनि-

तद्युगाद्ययचापि कृ। विभुत्वादीनां नाकाशस्योत्पत्तिर्वादिनं प्रत्यक्षित्वात् यत्रोक्तमेतदशब्दोक्तिरिति तत्रास्तु तत्त्वश्रुतिः
वदियन्त्यमृतादिर्लोकसदृश इत्यव्या। उक्तमिति प्रत्यययोरुपपादितत्वात्। आकाशावसर्वगतश्च नित्य इत्यपि प्रसिद्धमहत्
नाकाशेनापमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशस्य मत्वा यथेषु रिवसविनाधावतीति सिद्धिप्रगतिर्यापोच्यते नेषु
त्यगतिर्यायतद्वत्। एतेनानंतत्वापमानश्रुतिः। अथारख्याता। इत्यादिनाकाशादित्यादिकृतिभ्यश्च अस्मिन् आकाशस्योत्प
त्तिमार्गसिद्धिर्न तस्य प्रतिमास्तीति ब्रह्मणो नुपमानत्वं दर्शयति। अतो न्यदातेरिति ब्रह्मणो न्यषामाकाशादीनामाती ६५
त्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मराष्ट्रं ब्रह्म आकाशस्य जन्मकृतेर्गोणचनित्ये तदाकाशस्य संभवः अथनुमानाभ्यां परित्तं
तस्माद्ब्रह्मकार्ये विद्यते। इति सिद्धं॥ ॥१॥॥१॥॥ एतेन वातरिश्वा व्याख्यातः। अतिदेशो य एतेन विद्यमानव्यानेन मात
रिश्वापि विद्यमानो वायुर्व्याख्यातः तत्राद्येते यथायोगे पक्षारब्धित्वव्याः। न वायुरुत्पद्यते चेत् सो गाना मुत्पत्तिप्रक
रणेनास्मानादित्येकपक्षः। अतिउत्तेजिरीयाणा मुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानमाकाशाद्वायुरिति पक्षोत्तरं। ततश्च अस्यावि
प्रतिषेधेऽस्ति गोणी वायोरुत्पत्तिश्रुतिरसंभवोदित्यपरोक्षप्रायः। असंभवश्च सैषानस्तमितादेव ता यदायुरि रस्त
मयप्रतिषेधात्। अमृतत्वादिस्रयणाच्च। अतिशानुपरोधाद्वावद्विकारं विभागाभ्यपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धांतः।
अस्तमयप्रतिषेधोपरविद्याविषयआपेक्षिको न्यादीनामिव वायोरस्तमयाभावात्। कृतप्रतिविधानं वास्तव्यं

प्रश्न ४

॥ ॥३॥६३॥ ॥ तेजोऽतस्तथा ह्याह। आंसो ग्ये सन्मूलत्वं तेजसः प्राविर्तै तैत्तिरीयके बुवायुमूलत्वं तन्नेजो योनिं प्रतिप्र
तिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावत्प्रत्ययं योनि तेज इति। कुतः। सदेवेत्यपक्रम्य त तेजोऽसृजं तेऽसृ पदेशात्। सर्वविज्ञान
प्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मण्यभवत्वं सर्वस्य संभवात् तज्जलानि तिराविशेष्यतेः। एतस्माज्जोयते प्राणः इति बोधकमप्य
त्यंतरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मणो पदेशात्। तैत्तिरीयके च सतपस्तश्चाइदं सर्वमसृजतयदिदं किं नैत्यविशेष्य
वणात्। तस्माद्वायोरग्निर्नैतिकमो पदेशो द्रष्टव्यो वायोरनंतरमग्निस्संभूत इति। एवं प्राप्त उच्यते। तेजो तो मातरि च नो
जायत इति। कस्मान्न तथा ह्याह वायोरग्निरिति। अव्यवहिते हिते जसो ब्रह्म जत्वे सति असति वायु जत्वे वायोरग्निरिति
यं प्रतिः कदर्थितं स्यात्। ननु क्रमार्थे प्राप्तिविशुद्धी यत्कृतं नैति ब्रह्म। तस्माद्वा एतस्माद्वा मन आकाशः संभूत इति
पुरस्तात्संप्रति भवत्यपादानस्यामनः पंचमी निर्देशात् तस्यैव च संभूतवने रिहाधिकारात्पुनस्तदपि तदधिकारे दृष्टि
व्याजोषध पश्य पादाने पंचम्यैवेति गम्यते। अपि न वायो ह्यधीतग्निः संभूत इति कल्प्य उपपत्त्ययोगः।
सस्तकारकार्थं योगो वायोरग्निः संभूत इति तस्मादेवाप्रतिवायु योनिं तं तेजो संभूत इति। नन्विदं अपि अति
स्रयोनि त्वं तेजो गम्यते तेजोऽसृजतेति। तस्याः पारं पर्यं जत्वे यविरोधात्। यद्यपि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा
पुनश्चावाप न ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते तद्यपि अस्मिन् जत्वे तेजो न विरुध्यते यथा तस्याः सृष्टं तस्यादधितस्या
पंचमी निर्देशाद्वा योऽग्निरित्यपादानं

४ तथा ये श्वरस्तरणी नवति ३

आमिहाइत्यादि। कर्तृयतिवद्वल्लोविकारात्मना वस्तुनंतदात्मानं स्वयम ऊरुतेति। बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्याद्यप्युक्तं
स्य जवलिभावाभूतानां मत एव पृथग्विधा इति। यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं सवं नो दृश्यते। तथापि सर्वे
स्य जावजातस्य साक्षात्प्रनाश्यानेश्वरवंश्यत्वात्। एतेनाक्रमसृष्टिर्वादिन्यः कृतयो व्याख्यातास्तासां सर्वे धोपप
त्तेः। क्रमवत्सृष्टिर्वादिनीनां लन्यथा उपपत्तेः। प्रतिज्ञापिसङ्ख्यत्वेमात्रमपेक्षतेना व्यवहितसंज्ञमत्वमित्यविशेषः
॥ ॥ ४॥ ६४॥ ॥ आपः ॥ अतस्तथा ह्येत्यनुवर्तते। आपो तस्ते जसो जायंते कस्मात्तथा ह्येतदपो सृजतेति अग्नेराप इ
ति च। सति वयनेनास्ति संशयस्ते जसस्तसृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्यास्य न्नापो तदित्यामित्याप इति सूत्रयो
वक्तव्यं ॥ ॥ ५॥ ६५॥ ॥ पृथिव्यधिकाररूपशब्दांतरेभ्यः ॥ ॥ ता आप एतंतवद्व्यः स्याम अजायेमहीति ता अन्नमसृ
जंतेति श्रूयते तत्र संशयः। किमनेनान्नशब्देन ज्रीहियवाद्यव्यवहार्यं चोदनाद्युत्तेकिं वा पृथिवीति तत्र प्राप्तं
तावज्जीहियवाद्योदनादिवापरिग्रहीतव्यमिति। तत्र सन्नसृष्टः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोपेतमर्थमुपोद्बलयति त
स्माद्युक्ते विवर्षति तदेव अथिष्ठमन्नं भवतीति। ज्रीहियवाद्येव हि सति वर्षणे बहु भवति न पृथिवी एवं प्राप्ते अमः।
पृथिव्ये ये यमन्नशब्देनाज्जायमाना विवक्ष्यते इति। कस्मादधिकारादा रूपाः ॥ ॥ तदशब्दांतराद्या अधिकार
स्तावत्तस्ते जो सृजत तदापो सृजतेति वमहाभूतविषयो वर्तते तत्र क्रमप्राप्तं पृथिवीमहाभूतविलंब्यना क

इति ४

५ ति

स्माद्वीत्यादिपरिग्रहो न्यायः। तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यत्रयुलं दृश्यते यत्तु संतं दन्त्येति। न ह्योदनादेरभ्यव
हार्यस्य कस्यचनियमोस्ति नापि व्रीह्यादीनां। ननु पृथिव्या अपि नैव कस्यचनियमोस्ति। पयः पांडुरस्योर्गर्भो हितस्य
वह्नेः तस्य दर्शनात्। नायं दोषो वाङ्मन्योपेक्षया न्यथैव हि पृथिव्याः कस्य रूपं। न तथा श्वेतरोहिते पौराणिका अपि
पृथिवी ज्ञायौ शर्वरी गुरुंति। सा बह्वस्मात्त्रासत्यतः कस्य रूपं पृथिव्याः। श्लिष्टं ते। अत्यन्तरमपि समानाधिकारमद्भ्यः
पृथिवी भवति। तदा दपो शरणासीत सम हन्यत सा पृथिव्या भवति। पृथिव्यास्तु व्रीह्यास्तु त्वनिर्देशयति पृ
थिव्याः षष्ठ्यधोषधीभ्यो नमिति। एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सु कृतो व्रीह्यादिप्रतिपत्तिः।
प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव बाध्यते। वाक्यशेषोपि पार्थिवत्वाद्नायस्या न द्वारेण पृथिव्या एवाद्भ्यः प्रभवत्स्वयति
इति द्रष्टव्यं। तस्मात्पृथिवी यमन्नरादेति ॥ ७ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥ तत्पृथिव्यानां देवदुतस्त्रिंशत् ॥ ॥ किमिमानि विषयादीनि
भूतानि स्वयमेव स्वविकारास्तु जंयाहोस्त्विदमेव एव तेन तेनात्मना वतिष्ठमानोति ध्यायंस्तं तं विकारं स्तुती
तिसं देहं सति प्राप्तं तावत्स्वयमेव स्तुतीति। कृतः आकाराद्वा पूर्वा योरनिरिष्ट्या दिस्वातंत्र्यस्य तात्पर्यं ननु
तनानां स्वतंत्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा नैष दोषः तन्नेन ऐतत्तना आपट्टंतेति स्तुतानामपि दिदृशेवं प्राप्तं विधी
यते। स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्मना वतिष्ठमानोति ध्यायंस्तं तं विकारं स्तुतीति कुतस्तस्त्रिंशत्। तथा हि शास्त्रं

वेतनत्वश्रवणा २

यः पृथिव्यां तिष्ठन्नयः पृथिवीमंतरो यमयतीत्येवं जातीयकं साध्यतामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति। तथा सो कामयनबहु
 स्यात्प्रजायेयेति प्रस्तुत्य सव्यं यज्ञात्तदा तदन्मानं स्वयमकुरुतेति वतस्येव सर्वात्मसावं दर्शयति। यत्प्रीतिं गणप्रवणमस्ते
 जसोस्तत्परमेष्ठरावेशवशादेव द्रष्टव्यं। नान्यो तोस्ति द्रष्टेति ईक्षितं नरप्रतिवेधान्। प्रकृतत्वाच्च सतर्हसि द्रुस्तदेतन्व
 द्रुस्याप्रजायेयेत्यत्र ॥ ७॥ ७॥ ६७॥ ॥ विपर्ययेण तु क्रमो तदुपपद्यते व भूतानां मुख्यनिक्रमश्चिंतितो धेदानीमप्ययक्रमश्चिं
 त्यतः क्रमानियते न क्रमेणाप्ययदुतोत्यनिक्रमेणाप्यवा तद्विपरीतेनेति। त्रयोपि बोधयति स्थितिप्रलयाभूतानां प्रसा
 यताः श्रम्यते यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यच्च धर्मस्य संधिं विशंतीति तज्जानियमो विशेषादिति प्रा
 प्तं। अथ बोधयतेः क्रमस्य अतत्त्वात् प्रलयस्यापि क्रमाकांक्षिणः स एव क्रमः स्यादित्येवं प्राप्तं ॥ ततो अमः ॥ विपर्ययेण तु ५४
 प्रलयक्रमो तदुत्पत्तिक्रमाद् विबुधमर्हति। तथा हि लोके दृश्यते। येन क्रमेण सोपानमारुह्य स्ततो विपरीतेन क्रमेणाव
 रोहतीति। अपि न दृश्यते मृदो जीतं धरा घण्टयकाले मृदावमप्यस्य अत्र जातं हि मकरकादि अद्भावमप्येतीति। अतश्चो
 पपद्यत एतदप्यपृथिव्यो जातस्य तीक्ष्णकाले व्यतिक्रान्तावपोदीया दायश्च ते जसो जातास्तस्य स्तेजोपीयूरेवं क्र
 मेण सूर्यस्य सूर्यमेतरेवानंतरमनंतरं न कारणमपीत्यसर्वकार्यजातं परमकारणं परमस्तुतमं ब्रह्माप्येतीति वेदित
 व्यं। न हि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणाप्ययोन्याव्यः स्मृतावप्यत्यनिक्रमे विपर्ययेणैवाथ यक्रमस्तत्र प्र
 तत्र १

रक्षितः जगत्प्रतिष्ठा देवर्षेष्टमिव्यप्रुप्रलीयते। ज्योतिष्प्रापप्रलीयंते ज्योतिर्वीर्यौ प्रलीयत इत्येवमादौ। उत्पत्तिक्रमस्य
 पत्तानेव श्रुतत्वात् प्राप्येष्टमिविभुमहत्ति। न वा सावयौ ग्यत्वा इत्येना कौश्यते। न हि कार्ये प्रियमाणे कारणस्याप्ययौ युक्तः
 कारणप्येकार्यस्यावच्छानानुपपत्तेः। कार्यप्येष्टकारणस्यावच्छानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात्॥ ८॥ १८॥ ॥ अ
 तस्तद्विज्ञानमसीकमेतत्तद्विज्ञानादिति चेन्न विरोधात्। भूतानामुत्पत्तिप्रलयावबुल्लोमप्रतिलोमक्रमाभ्यां लवत इत्य
 क्तं। आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मा त इत्यप्यक्तं। सैदियस्य तु मनसो बुद्धेः सद्भावश्च सिद्धः मृतिरुत्पत्त्योः। बुद्धिं तु सारथिं
 विहिमनप्रग्रहमेव वा। इन्द्रियाणि हयानाङ्गुरित्यादि लिङ्गेभ्यः स्तयोरपि कस्मिंश्चिदंतरात्केकमेणोत्पत्तिप्रलयावुप
 संश्रयौ। सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वात् प्राप्यमात्र। अपि वाथर्वणा उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामामनश्चांतरात्केकरणा
 न्यनुक्रम्यते। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। एवं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विम्बस्यधारिणीति। तस्मात्सू
 र्योकोत्पत्तिप्रलयक्रमेण संगो भूतानामिति चेत्। न अविशेषात्। यदि तावद्भौतिकानिकरणानि ततो भूतोत्पत्तिप्र
 लयाभ्यामेवैषा मुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति न तयोः क्रमांतरं मृग्यं। भवति व भौतिकत्वे लिङ्गं करणानामनमयं हि सोम्य
 मन आपो मयः प्राणस्तेजो मयी वाक् इत्येवं ज्ञातीयकं व्यपदेशोपि क्वचिद्भूतानां करणानां ब्रह्मण परिब्रान्कन्यो येन ने
 तव्यः। अथ स भौतिकानिकरणानि तथापि न भूतोत्पत्तिक्रमः करणैर्लै। शिष्यते प्रथमं करणान्कलस्यंते गरमं भू

४ राम्नायने कामुचित्वविकृते स्वेव परस्परब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवना बोधिना ॥
 तद्वदे ४ यतेन बोधति ५४ तद २

तकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव इष्टव्यमभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य जीवस्य परस्मादात्मन उत्पत्तिरित्यदादी-
 नाभिवास्तिनास्तिवेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण बह्यते देहस्थितौ तावज्जीवस्य सुखाद्युत्पत्तिप्रलयौ न स्वरूपेनैव न स्वरूपेणावोच-
 ॥ ११०॥ ३०॥ ॥ नासाऽत्र तेर्नित्यं तावताभ्य ॥ ॥ आत्मा ज्ञातव्यः शरीरेन्द्रियैर्जराध्यक्ष कर्मफलसंबन्धी सकल्यो-
 मादिवदुत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्त्विष्टं नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः ॥ कामुविद्वि कृतिष्वग्निविस्फुल्लिङ्गादिवि-
 द्दर्शनैर्जीवात्मनः परस्मात्प्रादुर्भावोत्पत्तिरास्माद्यत इति तत्र प्रासंग्यं तावदुत्पद्यते जीव इति ॥ अतः प्रतिज्ञानुपरोधात् एवमेकस्मि-
 न्विहिते सर्वेभिर्देवितितमिनीयं प्रतिज्ञासर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्यते तावन्तरत्वे जीवस्य प्रतिज्ञ-
 यमुपरुध्येत न नाविशतः परमात्मैव जीव इति शक्येने विशात्रुलक्षणभेदात् ॥ अपरुवपापमत्वादियमोहिपरमात्मा तदि-
 वास्तु परीतो जीवः ॥ विभागाधिकारत्वे सिद्धिः यावान्स्यात्काशादिः प्रविपक्तः सर्वो विभास्तस्य काशादेरुत्पत्तिः समधिग-
 ता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मासुरवदुःखभूतप्रतिशरीरं प्रविपक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसर उत्पत्तिर्भवितु-
 मर्हेति ॥ अपि च यथा मेज्जितं दुग्धं विस्फुल्लिङ्गासु ब्रह्मरूपेणैव मेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इति प्राणा देवो ग्यजान-
 स्यस्त्विति श्रुत्वा सर्व एव आत्मानो व्यञ्जयतीति भोक्तृणा मात्मना एव यज्जसृष्टिं शक्तिः ॥ यथा सुदीप्तानां वकादिस्तु-
 लिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ॥ तथा क्षोरादिविधाः सोम्यज्जावाः प्रजायन्ते तत्र वैवापि यतीति यजीवात्मना

वास्तु

के ६
 त ५

स्वाधिकर

मुत्पत्तिप्रलयावुभयेतेसरूपवचनात्। जीवा मनोहिपरमामनासरूपा भवन्तिवैतन्ययोगात्। नवधविदश्चवर्णमन्यत्रैक
 तवार्षिभूमहनिप्रत्येतरगतस्याप्यविरुद्धस्यार्थस्य सर्वत्रापीत्येवार्थे चोक्तं। प्रवेशक्रतिरप्येवं सति विकारोभावा
 पत्येव व्याख्यातव्या। तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिवत्तस्मादुत्पद्यते जीवं इत्येव प्राप्ते अस्मात्। नाभा जीवउत्पद्यत इति।
 कस्मादकृतेनैव स्यात्। तत्तिप्रकरणे प्रवर्णमस्ति नृयस्मात्प्रदेशे पु। ननु क्व विदश्चवर्णमन्यत्रैकतनवार्षिभूमिर्लोकैः।
 सन्यस्तुक्तमुत्पत्तिरेव त्वस्य न संभवतीति वदामः॥ कस्मान्नित्यत्वं वृत्ताभ्यां। वशाद्वा एते तदित्यप्यनित्यत्वं स्वकृति
 त्वाद्यगम्यते। तथा ज्ञेयमविकारित्वमविकृतस्यैव वृत्तगो जीवात्मना वच्छानं वृत्तात्मना वेति। ननैवं रूपस्योत्पत्तिरु
 पपद्यते। ताः काश्च तयः। न ज्ञेयमिष्यते। सवा एष महानज आत्मा जरो मरो मृतो भयो ब्रह्म। न जायने विपते वा विपश्चिन्।
 अजो नित्यः शाश्वतो ये पुराणः। तस्यैवा तदेवानुप्राविशदनेन जीवेनात्मना नु प्रविश्य नामरूपेणाकरवृत्तिः। स एष इ
 ह प्रविष्ट आनवाग्रेभ्यः। तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि। अयमात्मा ब्रह्मसर्वभूतहितरित्येवमादिह्यनित्यत्वादिवादिभ्यः
 सत्ये जीवस्योत्पत्तिप्रतिबध्नाति। ननु प्रविशकत्वादिकारोधिकारोत्पद्यते इत्युक्तं। अत्रोच्यते। नास्य प्रविभाग
 स्वतोस्ति एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति कृतेः बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं तस्य प्रविभागप्रतिभा
 गनं। आकाशस्येव घटादि सर्वधेनिमित्तं तथा वशात् सवा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षु

स्तु

५६

मयः योत्रमयस्येवमादिप्रसूण एवाविस्तृतस्यैव तोस्यैकस्यानेककुशादिमयत्वं दर्शयति तन्मयत्वं वास्यविधिस्तत्त्वं
 रूपानलिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जातमइत्यादिवद्व्युत्पत्तिरपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयप्रवर्णनद्वयानु-
 एवोपाधि संबंधात् तन्मयं उपाध्युत्पत्त्या स्थोत्पत्तिस्तत्त्वं लये प्रविलय इति तथा न दर्शयति प्रज्ञानमन एवैतौ यो-
 भूतौ ससमुत्पाद्यता न्येवानुविनस्पत्तिन प्रेससंशोक्ताति तथा योपाधिप्रलय एवायं तात्पर्यप्रलय इत्येतदपि अत्रै-
 वमात्तगवान्मोहांतमापीपदन्वा अहमिमं किं जातिन प्रेत्य संशोक्ताति प्रत्यक्षं कं प्रतिपादयति न नारहं मोहं ब्र-
 वीम्य विना शरीवारे यमात्माऽनुष्ठितिर्भर्मा मात्रा संसर्गस्तस्य सवति इति प्रतिज्ञा नुपरोधोऽप्यविरुक्तस्यैव ब्रह्म-
 णो जीवनात्वा न्यपगमात् लक्षणभेदोऽप्यनयो रूपाधिनिमित्त एव अत ऊर्ध्वं विमोक्षार्थे वच्चा हाति च प्रकृतस्यैव
 विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् तस्मान्नैवात्मस्य सत्प्रविलीय-
 तेवेति ॥ ततोऽत्र ॥ स किं कालं भुजानामिवागंतुकं वैतन्यः स्वतो वैतन्य आसेत्स्वि सांख्यानामिव नित्यं वैतन्य-
 स्वरूप एवेति वादि विप्रतिपत्तेः संसृष्टः किं तावत्प्राप्तमागंतुकं वैतन्यमात्ममनः संयोगात् अग्निवत् संयोगजोऽपि हि
 तादिगुणवदिति प्राप्तिरित्येवैतन्यत्वे हि सुप्तस्थितिं तत्र हाविष्टाना मपि वैतन्यं स्यात्ते एषाः संतो न हि विद्वयमवै-
 तन्यामहीति जल्पंति स्वस्वच्छास्त्रं वैतन्यमाना दर्शयन्ते ॥ तः कादाचित्कं वैतन्यत्वादागंतुकं वैतन्यमात्मैवैव प्राप्तेति-

धीयते। नो नित्यं तन्मया यमात्माऽतएव यस्मादेव नो त्वयने परमेव ब्रह्मा विष्णु पाथिमं पर्वतं जीवभावेनावलिष्ठतो पर
 स्य हि प्रमाणं तन्मयस्वरूपत्वं मात्मा तं विज्ञानमानं दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानं मनं तं ब्रह्म अनंतरोधात्मकं अक्षतः प्रज्ञानं न एवेत्यादि
 अतिपुत्रदेववेतपरं ब्रह्म जीवस्तस्याऽज्ञावस्यापि नित्यं तन्मयस्वरूपत्वं मन्योऽं प्रकाशं वदिति गम्यते विज्ञानमयप्रक्रिया
 यो वैश्वतपोभवति असुप्तः सुप्तानभिवाकशक्तिः अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलो
 पो विद्यते इत्येवं रूपाः अथ यो वै ददंति प्राणीति स्त आसेति न स वैः करणहारे रिदं वै दंति विज्ञानेनानुसंधानात् तद्वत् वेदं
 ६ त्वं विद्विः तन्मयस्वरूपत्वं प्राणाद्यानर्थक्यमिति वेत्तु न गंधादिष्वप्यवश्यं पपरिच्छेदार्थत्वात् तथा हि दर्शयति गंधाय
 ६ स्थं प्राणमित्यादि। पनुसुप्तादयो न वेतयंत इति तस्य अस्त्यैव परिहृतो निहितः सुषुप्तं प्रकृत्य यद्वैतं न पश्यति पश्यन्वैतं
 ६ स्थं न पश्यति न हि दृष्टं विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वात् न कुतश्चिद्वितीयमस्ति न तो न्यदित्तं पश्येदित्यादिना एतदुक्तं
 ६ स्थं भवति विषयाभावादि यमयेत यमानतानवैतन्याभावादिति। यथा विषयदायकस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनति
 व्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्तद्वैशेषिकादितर्कश्च अनिविरोधे आभासी भवति न स्मान्नित्यं तन्मयस्वरूप एवास्मेति नि
 श्चिनुमः॥ ॥ उक्तांति मस्या गतीनां ॥ ॥ इदानीं किं परिमाणो जीव इति विंत्यते किं मणु परिमाण उत मध्ये म परिमाण आ
 हास्ति मणु परिमाण इति। ननु नाभ्योपयुते नित्यं तन्मया यमित्युक्तं अतश्च परं वात्मा जीव इत्यापतति परस्य

वेदं
 ५७
 यत् ५

वासनोनेतत्तुमाग्यातंतव ऊतो जीवस्य परिमाणं विंतावता र इति ॥ उच्यते ॥ सद्यमेतत्तु उक्रोति गत्या गतिश्रवणानिद्रु
 जीवस्य परिच्छेदं प्रापयंति स्वशरीरे न वास्य क्व विदुः परिमाणत्वे माग्यायते ॥ तस्य सर्वस्याना कुललोपपादनाया यमारं
 तः ॥ तत्र प्राप्ते तावदुक्रोति गत्या गती नोश्रवणादप्युजीव इति उक्रोति क्ता वश्यसाऽस्मात्तरीरा दुक्रामतिसहैवैतैस्स
 वैरुक्ता मतीति गतिर्येवैकैवास्मात्तु काव्ययनिबंदमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति आगतिरपि तस्या लोकात्पुनरेत्यस्मै लोका
 यकर्मण इति आस्ता मुक्रोति गत्या गती नोश्रवणात् परिच्छिन्नस्तावत् जीव इति प्राप्ते न हि विभोश्च लनमवकल्पत
 इति सति वपि छेदे शरीरपरिमाणत्वं स्यात्तु परिच्छिन्नाया निरस्तत्वा दप्युगत्मेति गम्यते ॥ स्वास्या नावोत्तरयोः ॥ उक्रो
 तिः कस्य विद्वत्ततोपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवदे ह स्वाम्यनिवृत्त्या कर्मसंयत्तावकल्पेतो नरे दुगत्या गती नोवच्छेदः संप्र
 वतः स्वाभना हितयोः संबंधो भवति गमेः कर्तृकृत्क्रियात्वादमथ मपरिमाणस्य वगत्या गती अपुत्र एव संभवतः
 सतो भगत्या गत्यो रुक्रोति वप्यप्युच्छिरे वदे सति प्रतीयते न त्वनपस्तस्य देहात्तु गती स्यातां देहप्रदेशानां वो
 क्रोतावपादानत्वं वचनात्कर्मसु एवास्मिद्वा न्येयो वा शरीरदेशोऽप्येति स एतास्ते जोमात्रास्तमभ्याददानो हृदय
 मे नान्वक्रामति मुक्रमात्तु पुनरेति स्थानं इति वांतेरपि शरीरेशरीरस्य गत्या गती भवतः तस्मादप्युत्पत्ति
 हिः ॥ नापुनरत भूतरिति चेन्नैतदाधिकाशक्तः ॥ अथापि स्यान्नापुनरयमात्मा कस्मात्तद्वदेऽप्युत्पत्तिरिति

वि२

परिमाणमवर्णादित्यर्थः। सवाएवमहानजोआत्मा योयं विशानमयः प्राणेषुधाकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे
त्येवं ज्ञाती धिक्काहि अतिमात्मनो एतत्वं प्रतिषेधं करोति चेन्नै पदोपकस्मादितराधिकारात्॥ परस्य स्वात्मनः प्रक्रिया मा
एषा परिमाणान्तराकृतिः परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदांतेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्॥ विरजः पराधाकाशादित्येवं विशा
यावपरस्यैवात्मनस्तत्तत्रविशेषाधिकारात्॥ ननु योयं विशानमयः प्राणेष्विति शारीरो महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्य
ते। शास्त्रदृष्ट्या निर्देशो गामदेववद्रष्टव्यस्तस्मात् प्राज्ञविषयत्वात् परिमाणान्तरावर्णस्य न जीवस्या एतद्विरुध्य
ते॥ स्वसद्भावात्प्राणाप्यां॥ इतश्चाप्युत्तमायतः साक्षादेवास्या एतत्वादी सद्भावात् अयमेव एषोऽप्युत्तमावेव सा वेदितव्या
यस्मिन्प्राणः पंचधासेविवेशेति प्राणसंबन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते तथा मात्मनः पि जीवस्याणिमा
नेन न पतिवालाग्राह्यता भागस्य सातधा कल्पितस्य नु भागो जीवः सविज्ञेय इति आरायमात्रोत्पत्तौ पि दृष्टः इति नो
न्यानांतरं। न च एतत्वे सत्येकदेशास्त्यस्य सकलदेहगतो पलश्चि विरुध्यते तदस्य ते वजा इवा इदमिमानां सर्वांगे
शेस्योपलब्धिर्निर्वाधसमयस्य सकलदेहगत्परितापो पलश्चि रिति॥ अत उततरं पठति॥ अविरोधश्चैनवत्॥
यथा हि हरिर्बंदनविंदः शरीरेकदेशसेव होपि सप्तकलदेहव्यापिनमाहूः क्वाहं करोमि एवमात्मापि देहे
कदेशास्त्यः सकलदेहव्यापिनी भुपलब्धिं करिष्यति त्वं वत्स संबन्धात् सास्य सकलदेहगता वेदनानविरुध्यते।

५८

[illegible]

गोपुण्यतिरेकेणान्यत्रवर्ततेनहिपदस्यद्रुक्पुणः पदव्यतिरेकेणान्यत्रवर्तमानोदृश्यते। परीपत्रमात्रं वेदितिवेत
 नतस्यापिद्रव्यान्वाध्यपगमात्। निविजवपवांस्तेजोद्वयं प्रदीपः प्रविरलावयवंडतेजोद्वयमेवप्रभेति। अतउत्तरं पठ
 ति। व्यतिरेकोगंधवत्। यथागुणस्यपिसतो गंधस्य गंधवद्व्यतिरेकेणरत्तिर्भवतिअत्रापिपुष्पमादिषुगंधवत्सु
 पुष्पसुमहिगंधोपलब्धैरेवमणोमपिसतोजीवस्यचेतन्यगुणाव्यतिरेकोलपिष्यति। अतश्चानेकंतिवसेतद्वृणत्वाद्रूपादि
 वत्त्वाग्रमधिष्ठेपानुपपत्तिरितियुणस्यैवसतो गंधस्यत्रयविक्लेपदर्शनार्थं। गंधस्यापिसहैवाश्रयेणाधिक्येति
 वत्। नायस्मान्मलद्रव्यात्तद्विच्छेपस्तस्यक्षयप्रसंगात्तद्विच्छेपमात्रमपितत्पूर्वावस्थेर्गुरुत्वादितिहीयेत। स्यादेतन्नगं
 धाश्रयाणांविच्छिष्टानांअल्प-वासनविच्छिष्टेषो नोपलक्ष्यते। स्वरूपादिगंधपरमाणवः सर्वतोविप्रसृतगंधबुद्धिबुत्पाद
 यंतिनपिक्वापुटमनुप्रविशंतश्चित्तेनानांतेन्द्रियत्वात्परमाण्वानांस्फुरगंधोपलब्धेयनागकसरदिषु। ननुलोकेप्रती
 तिर्गंधवद्व्यमात्रानिमित्तिगंधएवाद्वातश्चिद्रूपैकिकाः प्रतियंति। रूपादिषुआश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गंधस्यापिअ
 युक्तजान्प्रयव्यतिरेक इतिवेत्। नप्रयत्नत्वाद्वृत्तमानाप्रवृत्तेः तस्मात्प्रयत्नालोके दृष्टंतत्तथैवानुगंतव्यंनिरूपकैर्नान्यथा
 नहिरसंगुणोक्तिरूपापलब्धेयत इत्यतस्वरूपेणपिपुणाजिह्वैर्वापलभ्येरनितिनियंङ्गव्यते। तथाचदृश्यते। अ
 तद्व्यापतनत्वमप्यपरिमाणत्वंवात्मनोविधायतस्येवालोमभ्यजानस्यायेभ्य इतिवैतन्येनगुणेनसमस्तशरीरव्या

पितृवंदनीयति। एतद्युपदेशात्॥ प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति नाम प्रज्ञा योः कर्तृकरणभावेन एतद्युपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवा
 स्थशरीरव्यापितागम्यते। तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमाहायतिव कर्तुः शारीरात् एतद्विज्ञानस्योपदेशस्तमेवामि
 प्रायमुपोद्धृत्यतितस्मादप्युक्तमेति एवं प्राप्तेऽन॥ ॥ बहुलसारं चोक्तुं तद्व्यपदेशः प्राप्तवत्॥ नु शब्दः पक्षे व्यावर्तयति
 नेतद्व्यपदेशमेति उत्पत्त्यध्यानादहि। परस्यैवेतद्व्यपदेशः प्रवेशश्च वलात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेवैवैव जीवइत्येकं पर
 मेवैवैवैव जीवः तस्माद्यावत्परं ब्रह्मतावानेवैवैव जीवो भविष्यमर्हति परस्य ब्रह्मणो विभु च मात्मा ततस्माद्भिनुज
 वतथावसवोरुषमरुतजोआत्मा योर्वै विज्ञानमयः प्राणो धित्येवं ज्ञातीयका जीवविषया विभुत्वमाहा प्रोताः त्मा तश्च
 समर्थिता भवन्ति नवात्मानं विस्मयं सकलशरीरगतवेदनोपपद्येन॥ चक्रसंघास्यादिति वैतं कं ट कतो हनेपिसक
 लशरीरगतावेदनाप्रसङ्गे चक्रं कयोर्दिसंयोगः कृत्स्नायां विवर्तने चक्रं शरीरं कृत्स्नं व्यापिनीति पादतले एव
 उक्तं कलुन्तावेदनां तिलभनेन बोधो गुणव्याप्तिरूपपद्यते गुणस्य गुणिते देशात्॥ गुणत्वमेव हि गुणस्य गुणितम
 नाश्रितस्य हीयेत अही पप्रभायाश्च द्रव्यांतरत्वे व्याख्यातं गंधोपि गुणत्वात् फलपगमात् साध्ययत्वं च विभुमर्हति ज
 न्यथा गुणत्वमिप्रसंगात् तथोक्तं द्वे पायनेन। उपलब्ध्या सुवेदं धं के विदुयुरने पुणाः॥ एतद्व्यामेव तै विधाद
 यावापुं वसे प्रितमिति। यदि चैतन्यं जीवस्य समस्तशरीरं व्याप्नुयात् तान् जीवः स्यात् त्वैतन्यमेव तस्य स्वरू

अमल

तुम्ह

पं अने विबोध्य प्रकाशौ नात्र सुखादुपि विभागो विद्यत इति शरीर परिमाणत्वं वक्ष्याम्यप्यतः कारि शेष्यात् विबुद्धौ
 वः कथं तर्हि एतद्व्यपदेशः अत आह तद्गुणसारत्वात् तद्गुणपदेश इति तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इत्यो द्वेषः सुखेन्द्रिय
 मित्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे स भवति तद्गुणसारस्तद्गुणवत् तद्गुणसारत्वं नो ह बुद्धेर्गुणे
 विनास्ते वलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्याधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कुर्वते चोक्तत्वादिलक्षणं संसारि चमक उर
 भोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनस्तस्मात्तद्गुणसारत्वा बुद्धि परिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः त
 बुद्ध्यादिभिश्चास्योक्तोद्वेगपदेशो नञ्चतः तथा च बोक्तव्यं शात भागस्य शातधा कल्पितस्य बुद्ध्या गोडी वस्त
 विशेषः सदान्त्याय कल्पत इत्येव त्वेती वस्थोक्ता तस्यैव पुनरा न स्यात् तस्यैवमेव समं न संस्था स्योपचारि
 कमणुत्वं तौ वस्ये च वेत्तः पारमाथिकं चानंत्यं न तत्त्वस्य मुख्यमवकल्पे तनवानंत्यमो पचारिकमिति शक्यं वि
 स्ताडुं सर्वोपनिषद्सु ब्रह्मात्मनावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् तथेतरस्मिन्नप्यन्माने बुद्धेर्गुणे नूतने वस्याराग्र
 मात्रोपवसे पितृ इति बुद्धिगुणसंबंधेनैवात्यमात्रतां ज्ञास्ति न स्वेनैवात्मना एषोऽप्युपरात्मो वेतसावेदि
 तव्यस्य चापि न जीवस्याणु परिमाणत्वं सिध्यते परस्यैवात्मनश्च ह्युपरात्मन वगात्पत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वे
 न च प्रकृतत्वात् न वस्थ्यापि न मुख्याणु परिमाणत्वा नुपपत्तेः तस्माद्बुद्ध्या नत्वा विप्रायमिदमणुत्वं व वनेउपा

६०
 नाम

व

वि

अधिप्राये वा इह लब्धं। तथा प्रज्ञया शरीरं समारुह्येत्येवं ज्ञातीयकेष्वपि ते दोषदेशेषु बुद्धौ वा पाधिभूतया जीवः शरी-
रं समाहृत्येवं योजयितव्यं। व्यपदेशमात्रं वा शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् न स्युः अगुणगुणित्वाभावादिभिरप्यने-
इत्युक्तं हृदयायतनत्वं न मनसि बुद्धेरेव तदायतनत्वात् तथा वा क्रीडादीनामप्यप्यायनतां दर्शयति। कस्मिन्च
ह बुद्धौ ते उक्तां तोष विध्यामि कस्मिन्चित्पिने प्रतिष्ठास्थामाति। स प्राणमस्त्वजतेत्युक्तां तोषावेहि गत्या गत्यो रप्य
तां तोषि जायते न त्वनपस्त्वस्य देहात्। इत्या गतीत्यानां एवमुपाधिगुणसारत्वात्। जीवस्य पुनराविध्यपदेशः प्राप्त-
वत् यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सयुगे पुंते पाधिगुणसारत्वात्। एतस्यादि व्यपदेशो लीयात्री हर्वायवा द्वा मनोमयः
प्राणशरीरः सर्वगंधः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः इत्येवं प्रकारस्तद्वत्। स्यादेतत्। यदि बुद्धिगुणसारत्वादा-
त्मनः संसारित्वं कल्प्यते तो बुद्ध्या मनोर्जितयोः संयोगावसानमवश्यं जायते। यतो बुद्धिवियोगे सत्त्वात्मनो विभ-
क्तस्यानालक्ष्यत्वाद् सत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येतेति अत उक्तं पठति॥॥ यावदात्मनावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनम्॥
ने यमनंतरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिशकं नीया कस्मात्तयावदात्मना विवादा बुद्धिसंयोगस्य यावदप्यमात्मा संसारि २३
भवति यावदस्य सम्यक् दर्शने न संसारित्वं न निवर्त्यते तावदस्य बुद्ध्या संयोगेन शाश्वतियावदेव चाप्युद्ध-
पाधिसंबंधः तावदेकस्य जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च परमार्थतस्मिन् जीवो नाम बुद्ध्या पाधिपरिकल्पितम्

न
उपासने
३६

तु ३१

रूपव्यतिरेकेणास्ति न हि नित्यस्वरूपा सर्वज्ञादीन्वरादन्यथेतनं भावुर्द्वितीयोवेहं तार्थनिरूपणायां डपलस्यतेना
न्योतोस्तिदशमोतामेताविज्ञानानान्यदोस्तिदृष्टोत्तमेद्विज्ञात्तत्रमस्यहं वलास्तीत्यादिप्रतिशतेभ्यः॥ क
थं पुनरवगम्यते यावदमनावीर्षुद्धिं संयोगइतितद्दर्शनादित्याह तथा हि सास्त्रं दर्शयति यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु
हृद्यंतर्प्योतिः पुरुषः सममानः सल्लुभो लोकावबुधसंवरतिथ्यावती वेत्यादितत्र विज्ञानमयइति। बुद्धिमयइत्येतद
कं भवति प्रदेशांतरे विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्च दुर्मयः श्रोत्रमयइति विज्ञानस्य मनो आदिभिः सह पाठान्
बुद्धिमयत्वं वतः पुणसास्त्वमेवाभिप्रेयते। यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्तइति स्त्री राजादिप्रधानोभिधीयते तद्वत्सस
मानः सल्लुभो लोकावबुधसंवरतीति त्रलोकोत्तरगमनेपि अवियोगं बुद्ध्या दर्शयति। केन समानस्तयेव बुद्धोति
सन्निधानं विद शीयति ध्यायती वले लायती वेति एतद् कं भवति नान्यं स्वतो ध्यायति नापि वलति ध्यायंत्तं बु
द्धो ध्यायती वलत्वां बुद्धो वलती वेति। अपि च मिथ्याज्ञानपुरस्सरं यमात्मनो बुद्ध्या पाधिसंबंधो न न निध्याज्ञा
तस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यतो यावत् ज्ञानात्मनो बोधस्तावदयं बुद्ध्या पाधिसंबंधो न शक्यति
दर्शयति न वदरुमेतं पुरुषमहान्मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वा तिमृत्यमेति नान्यः पंधा विद्य
ते यनायेति। ननु सुषुप्तिप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसंबंधात्मनो भ्यपगं बुद्धसंतासोम्यतदा स नो भवति सम

वीन

६१

पीतोभवतीतिवचनात्कस्त्विकारप्रलयाभ्यपगमाद्यतकथंयावसमसावित्वंबुद्धिसंबंधयेति॥अत्रोच्यते॥पुं
 स्त्वादिवत्स्यसतोत्पत्तिर्योगात्॥॥यथालोकेषुंस्त्वादीनिबीजात्मनाविद्यमानान्येववाच्यादिषुअनुपलभ्यमाना
 निअविद्यमानवद्विप्रेयमाणानियौवनादिधाविभवंविनाविद्यमानान्कल्पयंतेषंहादीनामपितदुसतिप्रसंगादेवम
 यमपिबुद्धिसंबंधःशक्त्यात्मनाविद्यमानएवमुपुत्तप्रलययोःपुनःअबोधप्रसवयोराविर्भवतिएवंसेतकल्प्यते।
 नसाकस्मिंकीकस्यविदुत्यतिःसंभवतिस्मृतिप्रसंगात्दृशयतिस्सुपुत्तादुच्छानमविद्यासकवीजसद्भावकारितं
 सतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्यामरुदिततद्दृष्ट्याद्योवासिहोवेयादिनातस्मात्सिद्धमेतद्यावदात्मतावीबुद्ध्यापाधि
 संबंभरति।नित्योपलब्ध्यानुपलब्धिप्रसंगोन्यतरनियमोवाच्यथा॥॥तद्योमनउपाधिप्रसंगेननकरणमनोबुद्धि
 विज्ञानंनित्यमितिबानेकधातत्रतत्राभिलष्यतेकृद्विबुद्धिबिभ्रानेनसंशयादिव्यतिक्रमनशक्यमनेनिर्गुणा
 दिव्यतिकंबुद्धिरिति।तत्रैवंनूतमेतत्करणमवश्यंअस्तीत्यभ्यपगतव्यंअन्यथाह्यनभ्यपगम्यमानेतस्मिन्ननि
 त्योपलब्ध्यानुपलब्धिप्रसंगःस्यात्।आमेदियविषयाणांउपलब्धिर्ज्ञानानांस्त्रिधानेसतिनिसमेवोपलब्धिःप्र
 सज्येतअथसत्पिहेतुःसमवधानेफलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिप्रसज्येतननैवंदृश्यतेअथवाच्यत
 स्यात्मनइदियस्यराशक्तिप्रतिबंधोभ्यपगतव्योनरात्मनःशक्तिप्रतिबंधःसंभवतिअविक्रियत्वात्।नापीदिय

स्मरति तस्य पूर्वोक्तयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य पतोऽकस्मादशक्तिप्रतिबध्येत तस्माद्यस्यावधानानवधानाभ्यामुपल
 लब्धपलब्धौ भवतस्तन्मनःतथाप्यत्र तिरन्यत्रमनाभ्यर्चनं नादृशमन्यत्रमनाभ्यर्चनं नात्रौषमिति मनसात्येवपश्यतिम
 नसाशृणोतीति कामादयश्चास्यत्ययइति दर्शयति कामसंकल्पो विरिक्तिश्चास्यद्वाप्रकाशतिरष्टतिर्हीनो धीरित्येतस
 वंमनस्येति तस्मादकमेतत्तदुणसारत्वात्तदुणव्यपदेशव्यपदेशादिति ॥ कर्त्ताशास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ तदुणसारत्वाधिकारेण
 वापरोपि जीवधर्मः प्रपञ्चते कर्त्तार्यापंजीवः स्यात्कस्मादत्रास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ एवमयमेतदुक्तं स्यादित्येवंविधं शास्त्रविधिः ५
 मर्थवद्ववति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ॥ तद्विकर्त्तृसत्तकर्त्तव्यविशेषमुपदिशति भवत्सति कर्त्तृत्वे तदुपपद्येत तथेह
 मपि शास्त्रमर्थवद्ववति एष हि त्रस्तुतो तामंता बोधाकर्त्ता विज्ञाना मापुरुष इति ॥ ॥ विज्ञानोपदेशात् ॥ इतश्च जीवस्य
 कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां संक्षेपेण विहारमुपदिशति सैव यतेऽमृतो यत्र काममिति त्वेशरीरेयथा कामं परिवर्त्तते इ
 तिव ॥ उपादानात् ॥ इत्येतस्य कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्त्तयति तदेषां प्राणानां विज्ञानेन वि
 ज्ञानमादायेति प्राणान्गहीवेति ॥ व्यपदेशाच्चक्रियायां स्वेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ॥ इतश्च जीवस्य कर्त्तृत्वं यदस्य लौकि
 कापुर्वेदिकीपुत्रक्रियासु कर्त्तृत्वं व्यपदिशति ॥ विज्ञानं यत्तन्नुते कर्त्ता गितनुते पिबेति ॥ ननु विज्ञानं शब्दबुद्धौ स
 मधिगतः ॥ कथमनेन जीवस्य कर्त्तृत्वं सस्येनेति नेत्यन्यते जीवस्यैषा निर्देशानबुद्धेः न वेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविप

येयः स्याद्विज्ञानेने येवंभिरिदं दयत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धि विवेकायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिभिर्देशो दृश्यते तदेषां प्रा
णानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति । इह तु विज्ञानं यक्षतनुते इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवामनःक
र्तृत्वं सत्यते इत्युक्तं । अत्राह यदिकश्चिन्नबुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात् सत्त्वं तत्र सत्त्वं चिद्विहितं वैवाच्यमनोभियमेन स
ंपादयेत्तन्निर्गते हि परीतनपि संपादयन्नुपलभ्यते न यस्त्वं तत्र स्यात्तन्मन ईदृशप्रवृत्तिरभियमेनोपपद्यते इत्युक्तं पठति ॥
उपलब्धिर्वदनियमः ॥ यथापमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतंत्राणि अनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभ्यते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टं च
संपादयिष्यति उपलब्धौ वयस्वातंत्र्यं उपलब्धिहेतुपादानोपलब्धौ हि निवेदनविषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनसादुपल
ब्धिहेतुनामित्युपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वं आत्मनश्चैतन्ययोगात् । अपिवाथैक्रियायासिनात्यंतमात्मनः स्वातंत्र्यमस्ति देश
कालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् नवसहायापेक्षस्य कर्तृकर्तृत्वं निवर्तते भवति हि ईदृशकादपेक्षस्यापि पक्षोपपत्तत्वं सह
कारिवैविध्यान्नोपनिष्ठार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरामनो न विरुध्यते ॥ शक्तिविपर्ययात् । इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो
जीवः कर्ता न विरुद्धमहंनियदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात्करणशक्तिबुद्धेर्हीयेत
कर्तृशक्तिश्चापघेतव्यत्वाच्च बुद्धिः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहं प्रत्ययविषयत्वमभ्यप्रगंतव्यं अहंकरणपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः
सर्वत्र दर्शनात् अहंगत्याम्यहं जेहं पि वामीति तस्या अकर्तृशक्ति युक्तायाः सर्वार्थकारिकरणमन्यत्कल्पयितव्यं
तोपि हि सन्नकर्तृकरणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यते न तत्र संज्ञामात्रे विसंवादः स्यात् न वस्तु जेहं कश्चिद्वि

प ४

पधो ६

६

करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वात्कपणमात्रं समाध्यभावाच्च ॥ योचयमौघनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरूपदिष्टो वेदां
 तेषु आत्मावाऽरे इत्यर्थः ॥ तद्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्याः सो न्येष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ॥ अंभित्वेवं व्याप्य आत्मानमिह
 वंलक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वेनोपपद्यते तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥ यथा च तदोच्यते ॥ ॥ एवं तावकात्प्राथम्यत्वादिति
 दुसिः कर्तृत्वशरीरस्य प्रदर्शितं । तद्युनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति विंशते । तत्रैतरेकशास्त्रार्थत्वादिति त्रिंशतिः
 स्वाभाविकं कर्तृत्वं अपवादहेतुभावादित्येव प्राप्तेऽयमः । न स्वाभाविकं कर्तृत्वं मात्मनः संभवति त्वनिर्मादप्रसंगात्कर्तृत्वं
 स्वभावत्वे स्यात्तान कर्तृत्वा निर्मादः संभवत्यग्रे विवक्ष्यता न च कर्तृत्वादिभिर्मुक्तस्य पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य इत्येव रूप
 त्वान्ननु रिचितायामपि कर्तृत्वात्तौ कर्तृत्वं कार्यपरिहारात्पुरुषार्थः स्यात्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारादयथा देहने
 क्रियुक्तस्यायुगेन काष्ठवियोगाद्देहनं कार्यभावं तद्देहना निमित्तानामपि शक्तिकक्षणेन संबन्धेन संबन्धो नामत्यंतपरिहारा
 संभवात्तननुमोक्षसाधनविधानात्तमोक्षसंस्थानानां साधनाय तस्य नित्यत्वात् । अपि च निरुद्धबुद्धमुक्ता मप्रतिपाद
 नाभ्याससिद्धिरिति तादृगात्मप्रतिपादनं न स्वाभाविकं कर्तृत्वं वक्तव्यं तस्मादुपाधिधर्मीया सेनैवात्मनः कर्तृत्वं
 न स्वाभाविकं । तथा वस्तुतिः व्यापती वले लायती वेति आमेन्द्रियमनो युक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणा इति बोधाधि युक्तस्य वात्स
 नाभ्यासत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते । नान्यो तोस्ति इष्टे सादि
 अवणात् । पर एव तर्हि संस्था रीकर्त्ता भोक्ता च अस्येतत्परस्मादन्यश्च विविमान् बुद्ध्यादिसंवातव्यतिरिक्तो न स्यात् । नावि

६३
 अस्ति

म

घात्रत्यपस्थापितत्वात्कर्तृत्वोक्तत्वेऽप्युक्तयोः। तथा वशात्संयत्र हि द्वैतमवभवति तदितर इतरं पश्यति इत्यविद्यावस्थायां कर्तृ
 त्वोक्तत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां नेष्टव्यं कर्तृत्वोक्तत्वे निवारयति यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्वेन कं पश्यति इति तथा स्वप्न
 जागरितयोरात्मनोऽप्यधिस्तं पक्षं कृतं यमं स्येन स्ये वा काशे परिपततः आवयित्वा तदभ्रावं सुषुप्ते प्राप्तेनात्मना संपरिष्वक्तस्य
 आवयति तद्वाच्यं तदा मकामनामकाममकामं कृत्वा कां तरमित्यास्ये वास्य परमागतिरे वास्य परमासं पदेषु परमो
 लोक एषोऽस्य परम आनंद इत्यपसंहारात् तदेतदाहाचार्यो यथावत सोऽयथेति॥ त्वर्थे वायं वः पठितः नैवं मंतव्यं स्वाध्यायि
 कमेवायमनु कर्तृत्वमग्नेरिवौष्णमिति। यथानुलोके तदा वाश्यादिकरणरुस्तः कर्ता दुःखी भवति स एव क्वचिद्दृष्टा सोऽविमु
 क्तवांश्यादिकरणं स्वस्थो निर्वृत्तो निर्व्यापारः सुखी भवति एवं अविद्याप्रकृतपस्थापितत्वे तस्यैव कृत्वा आत्मा स्वप्न जागरिताव
 स्थयोः कर्ता दुःखी भवति स तद्वत्मा पण्डितं ये स्वमात्मानं परं ब्रह्म वदन्ति विमुक्तकार्यकरणसंवातोऽकर्ता सुखी भवति स
 प्रसादात् विमुक्तः। तथा ब्रह्म स्ववस्थायामपि अविद्या धोर्तव्ये विद्याप्रदीपेन विद्यया सैव केवलं निर्वृत्तः सुखी भवति तदा
 दृष्टा तस्यैवावतैवांशेन दृष्टव्यः तदा हि विशिष्टेषु तदाणादिषु व्यापारेषु अपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वाश्यादीनि
 कर्तृभूतानि स्वस्वरीरेणैव त्रुजकर्तृवत्पश्यमाना सर्वव्यापारेषु पश्यैव मन आदीनि करणानि कर्ता भवति स्वात्मना
 त्वकर्तृवैति। न त्वामनस्तद्वत्तदा वयवाः संतियै हस्तादिभिरिव वाश्यादीनि तत्तामन आदीनि करणानि आत्मा पाद
 दीतन्यस्येह। यत्तत्तं शास्त्रार्थवत्तादिभिर्हृदुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति। तत्र विधिशास्त्रं तावदयथा प्राप्तं क

तच्च मुपादायकर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तव्यमात्मनः प्रतिपादयति न ब्रह्माभाविकं कर्तव्यमस्यास्ति ब्रह्मात्मनोपदेशादि
 यवोक्तम तस्मादधिया कर्तव्यं कर्तव्यमुपादायविधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते कर्ता किं नानासाधुरूप इत्येवं जातीयकमपि शास्त्रमनुवा
 दरूपत्वात् यथा प्राप्ते मेवाधिया कर्तव्यं कर्तव्यमनुवदिश्यति एतेन विहारोपादाने परिहृते तयोः स्थानुवादनरूपत्वात् ननु संध्ये
 स्थाने संध्येषु करणेषु स्वरासीरे यथा कासं पदिवर्तते इति विहृत् उपादिश्यमानः केवस्था मनः कर्तव्यता बहति तथोपादानेपि
 तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेतु करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलं स्वैवात्मनः कर्तव्यं गमयति ॥ अत्राय
 ते ॥ न तावत्संध्ये स्थानेनैतमात्मनः करणविमरणमस्तीति संधीः स्वप्नोदये मं लोकमतीति कामतीति तत्रापि यी संबंधश्च वणात् ॥ त
 थावत्संरंति ॥ इन्द्रियाणां सुपरमे मनोबुद्धिरतं यदि ॥ सेवते विषयानेव तद्विद्या स्वप्नदर्शनमिति ॥ कामादप्यमनसो वत्तय इति श्रु
 तिः ॥ तावत्स्वप्ने दृश्यं ते तस्मात्समना एव स्वप्ने विहरति विहारे पि च तत्रत्या वासना मयं च वनमुपात्तार्थिकोक्तिस्तथावत्कामिनिवा
 कारानुबहमेव स्वप्नं यावर्णयति उतेव स्त्रीभिः सह मोदते ॥ मानो जलडु तं वापि भुयाभिपश्यं नितिलोकि का अपि तथैव स्वप्नं क
 थयंति आरुरुक्षुमिव गिरिभृंगं अद्राक्षमिव वनराजिं नितितथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि
 तत्संस्तुत्यैवात्मनः कर्तव्यं द्रष्टव्यं केवले कर्तव्या संभवस्य दर्शितत्वात् ॥ भवति बलोके ॥ नेकप्रकारा निव द्वायो भायुध्यते
 याधैराजा युध्यत इति च ॥ अपि वास्मिन्मुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्यात् ॥ अंकस्य वित् ॥ अबुद्धिर्वस्या
 पि स्वापे करणव्यापारोपरमस्यापि दृष्टत्वात् ॥ यस्त्वयं व्यापरो दर्शितो विज्ञानं यत्तनुते इति ॥ स बुद्धेव कर्तव्यं प्रापयति

विज्ञानरायस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोनेते पाठावतस्य वक्ष्ये वरिप्रदतिव विज्ञानमयस्यात्मनः यद्वाद्यवयवत्वसंकीर्तनात्।
यद्वादीनां वदुर्ध्वं धर्मत्वात् प्रसिद्धे विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठं शुभासुत इति वक्ष्ये शेषात् ज्येष्ठत्वस्य वप्रथमत्वस्य बु
द्धौ प्रसिद्धत्वात् स एष वायस्ये तस्यो तरोत्तरक्रमोपदेश इति वक्ष्ये तरेयस्य वाक्यबुद्धि साध्यत्वात् गमात् न वदुर्ध्वं राति
विपर्ययकरणानां कर्तृत्वाभ्युपगमेन वति सर्वकारकाणामेव स्वभावापारे प्रकर्तृत्वस्यावश्यं सो धित्वा इपलब्धपेक्षं
त्वेषां करणत्वं सावात्मनो न वतस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् अहंकारमद्वैतकमपि कर्तृत्वं नोपल
ब्धं नु विमुमहंति अहंकारस्याप्यपलब्धत्वात् न वतस्यैव सति करणांतरकल्पनाप्रसंगो बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् समाध्यभा
वस्तु शास्त्रार्थवत्त्वे नैव परिहृतो यथा प्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मनो उपाधिसंबंधनि
बंधप्रमेवेति लिख्यते ॥ परावृत्तमुते ॥ ॥ यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिविधानं कर्तृत्वं जीवस्यासिद्धितं तत्किमुपपद्ये
रभवत्याहो ईश्वरापेक्षमिति सर्वेति विचारणा ॥ तत्र प्राप्ततावत् नेचरमपेक्षने जीवः कर्तृत्व इति कस्मादपेक्षा योजनाप्रा
वात् अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषयुक्तः कारकांतरसामग्र्यसंपन्नः कर्तृत्वमनुभविषुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः
करिष्यति न वलोके प्रसिद्धिरस्ति रूपादिका मुक्तिया मुअनुदुहादिवदीश्वरोपेक्षितव्य इति केनामकेन वक्तव्यत्वेन न
तत्त्वस्य तद्वैश्वरस्य नैष्ठिक्यं प्रसज्येत विषमफलं वैष्णव कर्तृत्वविदधतो वैषम्या ननु वैषम्येनैष्ठिक्येन सापेक्षत्वादिक

क्तं। सायमुक्तं सति उद्भिर्गुरुस्य सापेक्षत्वं संभवे सापेक्षत्वं वेधरस्य संभवति। सतोर्जनं नो धर्मा धर्मयोः तयोश्च सद्भावः सति न
 वस्य कर्तृत्वं तदेवैव कर्तृत्वमीश्वरसापेक्षत्वात् किं विषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वं मुख्यतः अकृताप्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत त
 स्मात्त्वत्परास्य कर्तृत्वमिति॥ एतां प्राप्तिं उवाच नयावस्थं प्रतिजानीते परादि॥ अविद्यावच्छया कायकिरणसंघाताविवे
 कदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिमांशस्य सतपरस्मादात्मनः कर्माध्यक्षा सर्वज्ञता धिक्त्वात्माक्षिणश्चेतश्चिदुरीश्वरात्तदनुज्ञया
 कर्तृत्वोक्तत्वं लक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः। तदनुग्रह इत्युक्तेन न विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति कुतस्तद्युतः यद्यपि
 दोषप्रयुक्तः सामग्रीसंपन्नश्चैवः यद्यपि बलोक कृष्यादिषु कर्मसु नैश्वर्यकारणत्वं प्रसिद्धं तथाऽपि सर्वास्वेव जीवन्ति पुं
 श्वरोरुहः कर्तृत्विकृते रवसीयते तथा हि श्रुतिर्नेवति एषध्वसाधु कर्मकारयति तं यमेत्या लोकेऽपि उन्निनीषते। एष उवाच ६५
 साधु कर्मकारयति तयमधो निनीषत इति यथा मनितिष्ठन् यथा मानमंतरो यमयतीति वैवं जातीयकानि नैव मीश्वरस्य का
 रयित्वे सति वैषम्य नैव न्येस्यातामकृताप्यागमश्चैवं जीवस्येति। नेत्युच्यते॥ ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धा वैय
 र्थ्यादिभ्यः॥ ॥ उवाच आदि तदोष्यावर्तनार्थः॥ कृतोयः प्रोक्तो जीवस्य धर्मा धर्मो लक्षणस्तदपेक्ष एव न मीश्वरः कारयति। य ३
 अतश्चेतरोदिता दोषानप्रसज्यंते जीवकृत धर्मा धर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषयमविज्ञेयं ज्ञेयवदोशो निषि
 तं मात्रेण यथा लोके नानाविधानां युक्तं गुल्मादीनां वीरिप्रकाशदीनां वा साधारणस्य रश्च वीजो ज्ञेयमाननासाभा

कारणत्वम्

६

प्रसंगः

अ. २. पा. ३

१२४

६

शास्त्रे रक्तमिमांसा आख्यातम्